

Archer Taylor The Proverb

Cambridge, Mass., 1931 (2. tr. 1962)

(Konspekt)

I. VANASÕNADE PÄRITOLU (*origins*)

Taylor alustab sellest, et vanasõna on liiga raske defineerida, et see üldse vaeva tasuks. On olemas sõnuseletamatu kvaliteet (*incommunicable quality*), mis ütleb meile, et üks lause on vanasõna ja teine ei ole. Vanasõnade äratundmine nõuab sügavat keelelist kompetentsi. Isegi see, kes on pärit n-õ. sama keele teisest ajast, ei tunne kõiki teise aja vanasõnu ära. Lihtsaim määratlus võiks olla: **vanasõnad on rahva hulgas käibivad ütlused.**

Vanasõnade geneesi on vähe uuritud. Igatahes tekivad vanasõnad mitmel eri viisil:

- ★ mõned on **apoftegmad** (*apothegms*) ja triviaalsused, mis on tõusnud vanasõnalisse väärikusse;
- ★ teised tekivad mingi juhtumi sümboolse või metafoorse kasutamise kaudu;
- ★ mõned tekivad sel teel, et imiteerivad teisi, juba olemasolevaid;
- ★ mõned tekivad jutu või valmi kondenseeritud kokkuvõttena.

On põhjust eristada välja nt. “õpetatud” (*learned*) ehk pika kirjandusliku minevikuga vanasõnad, sh. Piiblist ja klassikast pärinevad. Kuid seegi vahetegemine aitab vähe: tekkeviisid kui sellised on õpetatuil ja muudel samad ja vanasõnade geneesi saab ikkagi uurida niivõrd, kuivõrd on olemas allikaid, mis seda võimaldavad. Üldiselt on “kirjandusliku” vanasõna tekke- ja arenguloo jälgimine siiski läbilõhki hõlpsam kui nn. rahvapärase vanasõna korral. Ka kui vanasõna esineb juhtumisi mõnes hästituntud kirjanduslikus allikas, võib see allikas vanasõna võimendada, kuid vanasõna ei pea sealt allikast ilmtingimata **pärinema**. Kirjanduslikud ja folkloorsed levikufaktorid on enamasti ikka teineteisest läbi põimunud.

Vanasõnalised apoftegmad

Need on vanasõnad, millel puudub metafoorsus. Mingi trivialiteet või käibetõekspidamine satub korduma nii tihti, et saab vanasõna kvaliteedi:

Ela ja õpi (*Live and learn*)

Vigu ikka juhtub (*Mistakes will happen*)

Mis küllalt, see küllalt (*Enough is enough*)

Äri on äri (*Business is business*)

Mis tehtud, see tehtud (*What's done's done*) jts.

Neid teeb vanasõnadeks pelgalt see, et neid on tihti kuuldud ja nad sobivad paljude eri situatsioonide kohta. Muidu on nad lihtsalt paljad väited, neid on ka väga raske dateerida ja nende geneesi jälgida. Nad võivad tekkida korduvalt nn. *generatio aequivoca* e. rööptekke teel. Mõnedel apoftegmastest võib olla juhtumisi pikk kirjanduslik ajalugu: nt. *Igal asjal oma aeg* (*There is a time for everything*) pärineb Piiblist ja esineb rohkesti vanemas inglise kirjanduses. Mõni teine ei lase end leida mingis kirjandusallikas, nagu *Kui tahad, et oleks hästi tehtud, tee ise*.

Apoftegmastid pole raske mitte üksi geneetilises plaanis jälgida. Neid on ülepea raske tekstist või ümbrusest vanasõnadena ära tunda, kui tekst pärineb teisest ajastust ja meie igapäevakeele komponents neid ei toeta.

Üldiselt küll aitab vanasõnu ära tunda spetsiifiline stiil, nende grammatiline või süntaktiline erinevus tavakõnest. Näiteks pea kogu vanagermaani luule on alliteratiivne ja kui nähtuvad eksimused alliteratsioonireeglite vastu, võib seel viidata sellele, et tegu on vanasõnaga. Kindlaim tõend selle kohta, et mingi lause on vanasõna, on muidugi see, kui ta tuleb ette ka kuskil mujal, teises kontekstis, mis näitab, et ta on traditsiooniline, on folkloorne.

Taylor toob veel apoftegmade näiteid:

Kuni pole proovinud, ei tea öelda (You never can tell till you've tried)

Inimene sureb ainult üks kord (A man can die but once)

Kõik peavad surema (All men must die)

Nägemine on uskumine (Seeing is believing) jms.

Sellised **truismid** [see termin käibib Tayloril ilmselt *apoftegma* sünonüümina] kannavad hämaraid emotsionaalseid ja konnotatiivseid väärtusi, hinnanguid, mis teise ajastu inimesele ei ütle midagi, kuid omas ajastus tähendavad midagi enam kui nn. üksiksõnade summa.

Lihtsad **maksiimid** [so. ilmselt veel üks sünonüüm] leiavad naiivsetes meeltes aldist vastuvõttu, sh. seetõttu, et pakuvad eluks juhtnööre ja põhimõtteid:

Ootajale juhtub kõike (Everything comes to him who waits)

Pane varas varast püüdma (Set a thief to catch a thief)

Kui sa ei saa olla hea, ole hoolas ~ettevaatlik (If you can't be good, be careful)

Abiellunud noormees on hävinud noormees (A young man married is a young man marred).

Mõnedes maksiimides on jooni, mis viitavad nende eale või päritolule, kuid on raske tõestada, kus ja kuidas nad tekkisid:

Raha räägib (Money talks) võiks pärineda aktsiaturult või pokkerimängust;

Surnud mehed ei räägi jutte (Dead men tell no tales) võiks pärineda kuskilt rahutust ja riiakast sootsiumist;

Surnud indiaanlane on ainus hea indiaanlane (The only good Indian is a dead Indian) on kaunis selge lääneameerikalise tekketaustaga.

Metafoorsed vanasõnad

Kõige huvitavamad ja kunstipärasemad vanasõnad võivad tekkida mingi lihtsa tegevuse või sündmuse metafoorse kasutamise läbi:

Äädikas kärbseid ei püüa (Vinegar catches no flies)

Mahe tuli teeb magusad linnased (Soft fire makes sweet malt)

Haukujad koerad ei hammusta (Barking dogs never bite)

Sa võid viia hobuse vee juurde, kuid sa ei saa sundida teda jooma (You can lead a horse to water, but you can't make him drink).

Selline lihtsate tõdede metafoorne kordamine uudsetes situatsioonides, mis nende tähendust laiendavad, on vanasõnade tekkeviisidest kõige tähtsam. Siin hakkab lause tähendama kaugelt enam kui sõnade lihtsat summat: *Uued luuad pühivad puhtasti* on geneetiliselt ehk mingi perenaise tähelepanek, kuid võib minna käiku kustahes.

Metafoorsete vanasõnade tähtis eripära on see, et mingi üks kindel tarvitus või alltähendus ei ammenda ta tähendust.

Ka metafoorseist vanasõnadest on mõned teadaolevalt väga vanad, teiste ajaloost pole teada midagi. Mõned tulevad esmakordselt ette alles uuttes allikates, kuid see pole veel tõend nende hilistekke kohta, sest kõigi aegade kogujad ja publitseerijad on meelsasti laenanud vanasõnu varasemaist allikaist, nende fokloorsust kontrollimata ja omalt poolt suurt midagi lisamata. "Äsjased vanasõnad" võivad tegelikult osutada vanadeks, kui võrrelda neid teiste keelte vanasõnadega.

Taylor usub, et **Edward Tylor** eksib, kui ta oma tuntud töös "**The Primitive Culture**" (1871) arvab, et vanasõnade tekkeajad on möödas ja et uute vanasõnade tegemise katsed manduvad hingetuks imiteerimiseks, nagu ka katsed teha uusi müüte või hällilaule.

Sõua omaenda kanuud (Paddle your own canoe)

Igäüks peab omaenda skunksi nülgima (Every man must skin his own skunk)

Üks poiss on poiss, kaks poissi on pool poissi, kolm poissi pole üldse poiss (One boy's a boy, two boys is half a boy, three boys is no boy at all)

jm. on kindlasti ameerikalikku päritolu.

Pigem käib vanasõnade tegemine ja huvi nende vastu lainetena või hoovustena ajast aega.

On palju vanasõnu, millel on mulla ja lihtrahva maitse, kuid millel allikate järgi otsustades pole ometi pikka ajalugu:

Poliitika toob veidraid voodikaaslasi (Politics makes strange bedfellows)

Ära hammusta kätt, mis sind sööda (Don't bite the hand that feeds you)

Ära hammusta rohkem, kui suudad närida (Don't bite off more than you can chew)

Ära lõika oma nina ära, et oma nägu pahandada (Don't cut off your nose to spite your face)

Koer sööb ~söögu? koera (Dog eat dog).

Sellised ütlused tulevad lihtnimeste maailmast ja ja kajastavad nende huve. Taylor meenutab siin **Hans Naumanni** "allalangemisteooriat" ja terminit *gesunkenes Kulturgut* ning arvab, et ülaltoodud jts. vanasõnades pole põhjust midagi taolist oletada (või kui, siis ainult vanasõnade vormi kui sellise näol) — need vanasõnad on vermitud rahva enda poolt.

Metafoorid on tihti valitud **majapidamise** alalt või kajastavad lihtsaid elusündmusi:

Põlenud laps kardab tuld (A burnt child dreads the fire)

Enne kui suudad käia, pead õppima roomama (You must learn to creep before you can go)

Kui kass ära, siis hiirtel pidu (When the cat's away, the mice will play)

Parem pool pätsi kui päris ilma leivata (Half a loaf is better than no bread)

Pada kutsub katelt mustaks (The pot calls the kettle black)

Pudingi proovimine seisneb söömisel (The proof of the pudding is in the eating)

Uppuja haarab õlekõrrest (A drowning man will catch at a straw)

Pole suitsu ilma tuleta (There is no smoke without fire).

Talupoja maailm, maaelu pakub samuti palju tähelepanekuid, mis lasevad end metafoorselt laiendada:

Ära loe tibusid enne, kui nad on välja hautud (Don't count your chickens before they are hatched)

Pulstunud sälust võib tulla hea hobune (A ragged colt may make a good horse)

Kukk on oma sõnnikuhunnikul vägev (A cock is mighty on his own dunghill)

Tee heina, kui päike paistab (Make hay while the sun shines)

Peremehe silm teeb hobused rammusaks (The master's eye makes the horse fat).

[Meenutame, et kogu maailma vanasõnades moodustavad kõigist loomametafooridest lõviosa just koduloomade metafoorid: koer ja veis kõigepealt, siis hobune jt.]

Küttimine ja **kalastus** on samuti andnud kenakese hulga metafoorivõimalusi:

Kõiki kalu ei saa kärbestega püüda (All fish are not caught with flies)

Sogases vees on hea kala püüda (It is good fishing in troubled waters)

Parem üks lind käes kui kaks põõsas (A bird in the hand is worth two in the bush)

Kalastus on seejuures olnud tootlikum kui küttimine.

Meresõitu metaforiseerivaid ütlusi on seevastu üsna vähe.

Mõned vanasõna-metafoorid on pärit ka **käsitööst**:

Kingsepa naine on alati halvasti kängitud (The cobbler's wife is always ill shod)

Kingsepp, jää oma liistude juurde (Cobbler, stick to your last!)

Taylor leiab, et vanasõnades on keskne talupoja või tavainimese vaatenurk ning **möldritesse, rätsepatesse** jts-sse suhtuvad vanasõnad eelarvamusega.

[See hoiak on üldine folklooris laiemaltki, eriti selgelt nt. naljandites: n-ö. enesekesksest eemalseisvadujud satuvad reeglina koomika objektideks, olgu eemalseisu suund siis üles, alla vm. — nii härrad (eriti vaimulikud) kui sandid; käsitöölised (eriti rätsepad ja kingsepad); perifeerlased, naaberhõimud ja -rahvad jne.]

Ametid ja **kauplemine** pole verminud peaaegu mingeid vanasõnu.

Vaimulik, kaevur, müürsepp, lihunik, trükkal, maaler, sepp, kuduja, tisler ja **kaupmees** on vanasõnade maailmas peaaegu olematud.

Vanasõnade tüübid (proverbial types)

[**NB!** Taylor ei mõtle tüüpide all mitte soome juurtega folkloristikais harjumuspäraseid "palade tasandi üksusi", vaid pigem neid asju, mida Matti Kuusi on nimetanud *vormeliteks*, st. vanasõnadele iseloomulikke vormistampe, eriti süntaksistampe, mis lasevad endisse valada üha uusi ja uusi ideid või sisusid.]

Taylor vaatleb lähemalt mõnesid selliseid sarju.

1. Näiteid noore ja vana vastanduse kohta mitmeilt mailt ja aegadelt:

Noorelt pühak ~ingel, vanalt kurat (Young saint, old devil ~Jung Engel, alt Teufel)

Noorelt sõdurid, vanalt kerjused (Junge Soldaten, alte Bettler)

Noorelt mängurid, vanalt kerjused (Junge Späler, ole Bedler)

Noorelt muusikud, vanalt kerjused (Junge Musikanten, alte Beddellüde)

Sellistes sülemites on tihti raske eristada, mis on geneetiliselt vanem ja algsem, mis aga hilisem ja teisene. Taylor arvab, et soome meetodi uurimisvõtted võiksid olla nende küsimuste selgitamisel usaldusväärsed.

Taylor toob noore/vana sülemist veel hulga inglisis- ja saksakeelseid näiteid ja arvab, et murdeline variatsioon mõnes taolises sülemis on enamasti sekundaarne ja aheldatud mingile kitsale levikualale.

2. Mall 'Millest x peab saama, see P-b varakult':

Millest konks peab saama, see on noorelt kõver (Was ein Hächchen werden soll, krümmt sich beizeiten)

Millest terav okas peab saama, see torkab varakult (It briketh betimes that shall be a sharp thorn)

Millest nõges peab saama, see kõrvetab varakult (Was ein Nessel werden soll, brennt beizeiten)

3. Sari 'Kõik ei ole x-id, kes P-vad':

[Ühtlasi väga hämmastav erandlik mall loogilises mõttes: kui eeldada, et vanasõnad on loogilises plaanis üldistavad implikatsioonid, siis käesoleva sarja näited peaksid kõigi eelduste kohaselt olema lihtsalt nn. osaeitavad otsustused.]

Kõik pole jahimehed, kes sarve puhuvad (Es sind nicht alle Jäger, die das Horn blasen)

Kõik pole kokad, kel pikad noad (Es sind nicht alle Köche, die lange Messer tragen)

Kõik pole sõbrad, kes sinuga kaasa naeravad (Zijn niet alle vrienden, die hem toelachen)

Kõik pole kuld, mis hiilgab (All is not gold that glitters) viitab asjadele, mitte inimestele.

Fr. Seiler arvab, et selle malli prototüübiks on Uue Testamendi lause *Palju on kutsustuid, aga vähe äravalituid*, kuid Taylor seda eriti ei usu ja näeb siin pelgalt mõtte, mitte aga vormi analoogiat.

Taylor peab mõeldavaks, et nii *noor/vana*-malli kui *kutsutud/valitud*-malli taga peitub mingi veel üldisem tüüp, mis põhineb lihtsal tasakaalul ja kontrastil, kuid kahtleb, kas neid on võimalik geneetiliselt seostada, sest süntaktilised seigad ei kinnita seda.

Kõik sedalaadi mallid v. tüübid pole võrdselt produktiivsed. Vähemproduktiivsete hulgast nimetatakse veel mitmeid malle, nt.:

4. 'Üks x ei tee y-d':

Üks pääsuke ei tee suve (One swallow does not make a summer)

Üks inimene ei tee tantsu (Unus homo non facit choream)

Üks inimene ei moodusta meeskonda (One man does not make a team)

5. 'Pärast x-i tuleb y':

Pärast vaikust tuleb torm (After the calm comes a storm)

Pärast rõõmu tuleb pahandus (After joy comes annoy)

6. 'Keda Jumal vihkab/armastab, see...':

Keda jumalad vihkavad, sellest teevad õpetaja (Quam oderint dii, hunc pedagogem fecerunt)

Keda Jumal tahab hävitada, selle ta teeb esmalt hulluks (Quem Deus perderer vult, dementat prius)

Keda jumalad armastavad, see sureb noorelt (Quem di diligunt Adulescens moritur)

7. 'x ei lange ühe hoobiga':

Puu ei lange ühe hoobiga (Der Baum fällt nicht vom ersten Streiche)

Härg ei lange ühe hoobiga (Der Ochse fällt nicht vom ersten Streiche)

Traditsioonis on uusmoodustised vanade mallide põhjal tänini võimalikud, kuid on raske määratleda, millised jõud otsustavad, kui produktiivseks see või teine mall kujuneb. Kindlasti on siin tähtis see, kui tuttav on vormel ise, st. kui paljude eri sisuelementidega ta on võimeline andma mõtestatud ühendeid.

Vormelisülemi ajalugu võib olla raske dešifreerida — näitena tuuakse ütluse *Mida lähemal kirikule, seda kaugemal Jumalast* derivaate mitmete Euroopa rahvaste vanasõnadest.

Vanasõnade varieerumine traditsioonis

Suuline tradeerimine toob vanasõnadesse mõningast variaablust, mille põhjused on üldiselt samad, mis muugi folkloori puhul (Taylor loetleb põhjustena enam-vähem neid, mis on toodud **Kaarle Krohni** töös "*Die folkloristische Arbeitsmethode*" (1926), küll otseselt Krohnile viitamata):

- ★ spetsiifiline detail asendatakse teisega;
- ★ üldine asendatakse üksikuga või vastupidi;
- ★ tuuakse sisse detaile, mis ajenduvad sarnasusest või kontrastist;
- ★ tehakse laiendusi, tuues sisse parallelistlikke vm. kahekordistavaid elemente;
- ★ iganenud või arusaamatuid elemente jäetakse ära

jne.

Näitena vaadeldakse tüüpi (või sülemit) *Üks lind käes on sama hea ~parem kui kaks põõsas*. Siin varieerub

- 1) lindude arv;
- 2) koht, kus linnud asuvad;
- 3) lindude liik.

Nt. **lindude arvu** muutumine (kõrvuti muude muutustega): **John Heywoodi** publikatsioonis (1562) on *lind käes* : kümme metsas, veel varasem inglise vorm on *lind käes* : kolm metsas. Rumeenia vorm on: *lind käes* : tuhat majas. Itaalia vorm: *lind puuris* : neli puus. Friisi vorm: *lind pannil* : palju õhus. Ladina vormid: *lind püüinises* : kaheksa lennus ja üks varblane paremas käes : neli väljas. Soomerootsi variandis esineb arvude asemel ka väike *lind käes* : suur metsas.

Lindude asukoha muutumine: Portugali vorm: *varblane käes* : kaks lennus. Soomerootsi vormid: *lind potis* : kümme metsas; *lind pihus* : kümme metsas; *lind puuris* : seitse põõsas.

Ühtaegu vaheldub **üldnimi lind linnuliigi nimedega** või vahelduvad **kaks eri linnuliiki**: Saksa vorm: *varblane käes* : kurg katusel. Hispaania vorm: *varblane käes* : kotkas lennus. Põhja-Itaalia vorm: *vint käes* : rästas eemal jne.

Veel näiteid **üldisema ja täpsema** vaheldumisest: *Kuhu kurat ise ei saa minna, sinna saadab ta vanaeide ~oma vanaema*; *Pott käib nii tihti kaevul ~ojal ~vee juures, et tuleb katkiselt koju*.

Muutusi võib põhjustada ka **kõlalise** sobitamise vajadus ning tarve asendada **võõram tuntumaga**: nt. prototüüpi *Rooma pole ühe päevaga tehtud* on eri paigus massiliselt mugandatud mitmesugustele tuntumatele ja aktuaalsemaile linnadele. [Seda sülemit, samuti kohanimede mugandumist vanasõnas *Saada siga Saksamaale...* on vaadeldud ka **Matti Kuusi** töös "*Research problems in loan-proverbs*".]

Objekt võib asendada oma **stereotüüpse paarilisega**: Itaalias öeldakse niihästi *Kiire koer toob pimedad kutsikad* kui ka *Kiire kass toob ebaküpsed pojad*. Või nt. rahvusvaheliselt tuntud tüübis *Palju kisa, vähe villa* võivad villa asemel olla ka *piim* või *munad*.

Väga tüüpiline on **parallelistlike** või **vastandlike** elementide lisamine: *Errare est humanum* on andnud ka jätkuga versiooni *Eksimine on inimlik, andestamine jumalik*. *Igäüks enda eest* on saanud jätkke ...*Jumal kõigi eest* ~...*kurat kõigi eest* jt.

Jätkuosa võib olla **humoristlik** või **kalambuurne**: *Neither fish nor flesh* on saanud arendi *Neither fish, flesh, nor good red herring*. Palju selliseid jätkke liidab endaga ka nt. alguosa *Kiida päeva õhtul*: ...*külalist kiida hommikul* ~...*naist kiida hommikul* jmt. Või tuntud *Riided teevad inimese* esineb Saksas ka arenditena *Kleider machen Leute und Lumpen machen Leuss* ~*Kleider machen Leute, Pfaffen machen Bräute* ~*Kleider machen Leute, Schuhe den Soldaten*.

Narratiividel põhinevad vanasõnad

Vanasõnadel on geneetiliselt palju ühist valmiga ning mitmeil rahvastel on nad ka terminaalselt samad või segi aetud. Pole kuigi selge, kuidas valmid vanasõnadeks muutuvad. Üldiselt näib selline areng olevat sagedasem Idas ja loodusrahvastel. Paljud Aasia ja Aafrika ütlused on viited teatud juttudele ja seega arusaamatud neile, kes vastavaid jutte endid ei tunne. **Aisopose** valmid näiteks on mitmete vanasõnade ristiisad:

Hapud viinamarjad

Koer sõimes ~heintel

Ära tapa hane, kes muneb kuldmune

Ära loe tibusid enne, kui nad on välja hautud

Loomajutust on pärit nt. *Kui rebane jutlust peab, siis hoia oma haned* ja Lollidemaaljaljandist tuleb *Küpsetatud tuvid ei lenda kellelegi suhu. Üks pääsuke ei tee suve* võib olla seotud jutuga, kuid jutt on vist vanasõna suhtes teisene: Noormees nägi kevadel pääsukest ja müüs oma mantli ära. Aga tuli jälle külm, pääsuke suri ja külma käes kannatav noormees hüüdis: “Üks pääsuke ei tee suve!”

Vahel võib seos jutuga olla aimatav, kuid juttu ennast pole teada: *Those who eat cherries with great lords shall have their eyes sprinted out with the stones.*

Antiikse taustaga *Mägi sünnitas hiire* on vist kreeka algupärane ja **Phaedruse** valm, kus sama motiiv esineb, on vist ütluse aplikatsioon. Samapidise geneesiga (st. ütlusest Phaedrusele) on ka motiiv *rästikut oma rinnal ~põues hoidma ~toitma*.

Vana ahelvormiline ütlus *For the want of a nail the shoe was lost; for the want of a shoe the horse was lost; for the want of a horse the rider was lost; for the want of a rider the battle was lost; and all for the want of a horseshoe nail* on **vendadel Grimmidel** arendatud jutuks.

Taylor toonitab veelkord, et on raske otsustada, kas algne oli ütlus või ütlust sisaldav jutt. Ja kui vanasõna taga on valm, siis igatahes neist pärit ütlused pole valmide resümeeid, vaid viited, mis eeldavad valmide tundmist.

Vanasõnad ja rahvalaul

See ülilühike peatükk toob mõningaid näiteid vanasõnade ja rahvalaulu seostest germaani ja romaani rahvastel. Põhiprobleem on sama, mis eelnevas: mis sel või teisel konkreetsel juhul on olnud primaarne — kas vanasõna või laul?

Vanasõnad ja autorilooming

Taylor ütleb: kindlasti on olnud üksikisik see, kes mingi vanasõna on algselt leiutanud ja käibe leasknud. [Praeguseks näib, et see päris üheselt selge ei ole: vanasõnafond on mingis mõttes valmismallidest koosnev “Legoland” ja teatud stereotüüpsete elementide kombinatsioon võib end pea iseeneslikult käibe lasta, nii et midagi juurde leiutada pole vajagi.]

Ka kirjandusliku algupärana ütluste seos algautoritega võib tuhmuda ja teadmatusse langeda. Kõik teavad, et *Olla või mitte olla* pärineb **Shakespeare**’ilt. Palju vähem on teada, et *Teadmine on jõud* pärineb **Francis Bacon**ilt.

Ütluste ja autorite kokkuviiimisel on käibe leinud palju vigu, palju valesid omistusi. Nn.

lendsõnade (sks. *geflügelte Worte*, ingl. *familiar quotations*) uurimine on parömioloogia kontekstis väga oluline.

Vanasõnade ajaloo algusjärgudel ei olnud ilmselt küsimust mingist “ühisloomingust”, kuid väljapakutava ütluse vastuvõtt või tagasilükkamine traditsiooni poolt oli samavõrd tähtis kui leiutamise ise. N-ö. esimene tsiteerija on leiutaja järel tähtsuselt järgmine.

Siin puudutatakse taas “allalangemis”-teooriat. **Heusler** väidab oma käsiraamatus “*Altgermanische Dichtung*” (1923), et germaani vanasõnades on märgata kaht ajaloolist kihistust: vanem kihistus kajastab viikingiaja meelelaadi ja stiili, uuem tegeleb majapidamisega ning ilmutab resignatsiooni ja

pentikut huumorit. St. on seega toimunud terve □anri “allalangemine” või üleminek ühe sotsiaalse kihi käest teise kätte.

Enamasti pole lootust ütluste algautoreid üles leida, kuid protsess näitab selgesti, et lähtepunktiks on üksikisik, mitte aga rühm.

On vähe vanasõnu, mida võib suure tõenäosusega tagasi viia kindlaile autoritele: **Petrarcale** kuulub ilmselt apoftegma *Hea surm teeb au kogu elule*, mis hiljem levis laialt itaalia kirjanduses ja sai endale burleskse jätku: ...*hea pagemine jälle päästab elu*. **Benjamin Franklin** on vist ütluse *Kolm kolimist on hullem kui üks põlemine* autor. **Robespierre**’ile kuulub võib-olla *Omletti ei saa tea ilma mune purustamata*. **Abraham Lincoln**i oma on ehk *Keset jõge hobuseid ei vahetata*. Jne.

Mitmete ütluste autorsust on omistatud mitmele eri inimesele ja pole igakord teada, kas keegi neist on üldse olnud tegelikult selle autor. Tuleb ette lausa kurioosumeid — Taylor tsiteerib siin üht sellistest, mida Matti Kuusi on hiljem mõnuga korranud: salmikest *Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, / Der bleibt ein Narr sein Lebelang* on omistatud Martin Lutherile! Pole ka mingit kindlamat põhjust uskuda, et Louis XIV oleks kunagi öelnud: *Riik — see olen mina*.

Tuuakse veel mitmeid näiteid üle Euroopa ja rõhutatakse üha ja üha, et üldjuhul on ütluste tegelike autorite jälile üsna võimatu jõuda.

Tõlgitud vanasõnad

Uute ütluste omandamise külluslik allikas on laenamine teistest keeltest. Laene võib vahel tunda stilistilise või meetrilise ebakorrapära järgi, kui tõlkijal pole õnnestunud originaali vormilist lihvi adekvaatselt edasi anda. Tõlkevanasõnad jagunevad algallika poolest kahte klassi:

- 1) need, mis on olnud algusest peale folkloorsed vanasõnad;
- 2) need, mis võlgnevad oma leviku eest tänu kirjanduslikele või religioossetele võimenditele (eelkõige Piiblist ja klassikalisele kirjandusele), kuid on ajapikku kaotanud sideme nendega ja langenud vanasõnadena vanasõnade hulka.

Vanasõnade laenamine on alati toimunud seal, kus kaks rahvast on piisavalt pikka aega olnud kultuurisuhetes. Vana-kreeka ja ladina keele vahel näiteks on laenude arv üsna suur. Kreeka algupäraga ladina vanasõnades nähtub kolm adaptatsioonikihti:

- 1) täielik omaksvõtt rahva poolt;
- 2) võõrvanasõna tahtlik tarvitamine;
- 3) juhuslik kobav tõlge.

Laenusuund on ikka kreekast ladinasse, ladina algupäraga kreeka vanasõnade olemasolus Taylor kahtleb. Mõnede keskaegsete ladinakeelsete vanasõnade jälgi on leida üllatavalt laial alal, mis viitab sellele, et vahendajateks võisid olla mingid hiljem kaotsiläänud käsikirjalised kogumikud.

Renessansiajal, eriti **Erasmuse** kogumiku “*Adagiorum Collectanea*” (1500) ilmumisega muutub vanasõnade laenamine keelest keelde tormiliseks.

Rahvaste juures, kellelt on säilinud vanu 16. sajandi allikaid (nagu sakslased), on võimalik jälgida vanasõnade aste-astmelise aklimatiseerumise protsessi. Üht tõlget teise järel on proovitud ja tagasi lükatud, kuni mõni vorm lõpuks saavutab üldise omaksvõtu. Karakterne on näiteks üldtuntud riimilise ütluse *Morgenstunde / hat Gold im Munde* sügenemislugu ladinakeelsest vanasõnast *Aurora Musis amica* (*Koit on muusade sõber*).

Renessansist hilisemal ajal on vanasõnade laenusuhteid juba väga raske jälgida. Üksikjuhtudel on see siiski võimalik. Näiteks näivad olevat eri algupära vanasõnavormid kolme kurja asja kohta:

- 1) läbitilkumine, kuri naine ja suits — see pärineb Piiblist ja on levinud kirikuladina kaudu;
- 2) meri, tuli ja naine — see on kreeka algupära ja levinud humanistlikke teid pidi.

Need versioonid on veidike segunenud ainult Itaalias.

Uurides vanasõnade levikut keskajal ja hiljem on vaja eriti jälgida suurt vanasõnarühma, mida saksa uurija **Friedrich Seiler** on nimetanud “ühiskeskaegseteks”. Nood olid levinud kogu Euroopas ja nende tekkeaega ja -kohta on üldjuhul võimatu määrata. Näiteks:

Mida silm ei näe, seda süda ei kahetse
Kõik pole kuld, mis hiilgab

*Anna talle toll ja ta võtab küünra
 Uued luuad pühivad puhtasti
 Rooma pole päevaga ehitatud
 See on vilets lind, kes oma pesa ära piiretab
 Tao siis, kui raud on kuum*

Piiblivanasõnad

Kogu kristliku perioodi vältel on Piibel, millesse on liidetud apokrüüfid — ja eriti Jeesus Siiraki Tarkuseraamat — olnud võimas paröömiline allikas. Kirikuisad on piibliütlosti ka ise suupärasemaks mugandanud. Eriti laiaks on nende levik saanud pärast Piibli või selle osade tõlkimist paljudesse Euroopa keeltesse.

Piiblivanasõnu on palju kogutud, kuid neid pole pea üldse uuritud vanasõnade ajaloo ja suulise traditsiooni arengu näidetena.

Piiblist on kogumikesse võetud kohti, mis on tundunud vanasõnadena ja vastanud autorite didaktilisele maitsele. Pole tehtud mingit probleemi sellest, millised piiblilaused on tegelikult läinud suulisse pruuki ja milliseid muutusi nad on seejuures läbi teinud.

Tegelikult võib piiblivanasõnade folkloriseerumisel täheldada mitmeid eri mugandumisastmeid.

Elus koer on parem kui surnud lõvi ei ole näiteks kuigi palju muutunud. Taylor arvab, et see polegi ehk õieti saanud rahvapäraseks vanasõnaks. [See võib paika pidada Euroopa kohta. Ida rahvaste kogumikes esineb ta igatahes küll väga sagedasti.]

Abstraktselt konkreetse poole nihkumine on mugandumisel üsna tüüpiline. Piiblikoht Õp 16,18 näiteks on andnud rahvalikuma versiooni *Uhkus läheb ees ja häbi tuleb järel* [selle mugand eesti folklooris on *Uhkus käib enne langemist*].

On ütlosti, mille suhted Piibliga pole üheselt selged. Üks selliseid on *Man proposes, but God disposes* [eesti normaalvorm *Inimene mõtleb, Jumal juhib*], teine *The more he has, the more he wants*.

Taylor meenutab ka seda laialt viidatud seika, et **Martin Luther** on Piiblit tõlkides keelepärastanud originaalist kõrvale kaldudes seda Uue Testamendi kohta, mille täpne tõlge on *Südame küll(as)usest suu räägib* (Lk 6,45; Mt 12,34) [eesti vaste *Millest süda täis, sellest suu räägib*].

Piiblivanasõnade rahvapärased versioonid pärinevad tihti mitte vahetult Piiblist, vaid suulistest jutlustest ja kirikuisade vahemugandustest. Näiteks passus Õp 25,15 [eesti vorm *Lihane keel murrab luise kaela*].

Paljud piiblilaused on ilmselt olnud folkloorsed vanasõnad juba enne seda, kui nad pühakirja inkorporeeriti, nt. tuntud Uue Testamendi kohad *Raske on astla vastu üles lüüa, Arst, aita iseennast, samuti väljendid sääski kurnama, kellegagi koos (puuda) soola ühes sööma*.

Tihti on piibliütlustel paralleelid antiikkirjanduses. Näiteks ütlusel *Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub* [see on produktiivseim piiblivanasõna eestlastel kui ka läänemeresoome rahvastel üldse] on paralleelvorm **Ovidiuselt** *Nad langesid püünisesse, mille olid pannud*, ja folkloorsesse pruuki on läinud nad mõlemad.

Antiiksed (classical) vanasõnad

Näiteid:

*Armastus on pime
 Kuipalju mehi, niipalju meeli ~mõtteid
 Eksimine on inimlik
 Kergelt tulnud, kergelt läinud
 Hästi alatud on pooleni tehtud
 Parema hilja kui mitte kunagi
 Ära kannusta entusiastlikku (willing) hobust
 Ära ütle enne, kui teed
 Kahest kurjast vali vähem*

*Kaks pead on parem kui üks
Peremehe silm teeb hobuse rammusaks
Kuni elan, seni loodan
Üks pääsuke ei tee suve*

Vanasõnadel, mis lähevad tagasi kreeka või ladina allikaile, pole mingit kindlat spetsiifikat, kuid metafoorseid näib nende hulgas olevat suhteliselt vähem kui maksimivormilisi.

Võib ette tulla (rööptekkelisi) paralleelsusi antiikvanasõnade ja muusuguste vahel. Näiteks ütlus suurtest ja väikestest varastest [Eestis *Väikesed vargad ripuvad võllas, suured söidavad tõllas*] on vist saksa algupära või igatahes saksa traditsioonis jõuline (*Die kleinen Diebe hängt man, grosse lässt man laufen*), kuid tal on ka antiikparalleele, nii **Senecal Väikesi pühaduseteotusi karistatakse, suuri austatakse triumfiga, Aulus Gelliusel Suured vargad viivad väikese minema** (st. poomisele?).

On märkimisväärne, et klassikalised ütlused käibivad ka vanades saksa allikates, kuid genuinsetega segi ei lähe.

Nagu piibliütlused, nii ka klassikalised vanasõnad muganduvad suulises traditsioonis. Nii on **Plautusel Kust suunast tuul, sedamööda pööratakse purje**, kuid keskaegses ja uuemas traditsioonis pööratakse tavaliselt mantlit või kuube. **Horatiuse Kes mere taha jooksid, muudavad taevast** (st. kliimat), *mitte oma vaimu järeltulijaiks* võib ehk pidada saksa *Fleugt ein ganss vber mer, so kompt ein gagag wider her*) ja selle variante, kus hane asemel on eesel, kass, vares, hakk, loll.

Geneetilist seost on nähtud puhuti ka seal, kus sõnades on tõesti ühist, kuid ideedes mitte: nt.

Vergiliuse lause *Jahe madu, oo poisid, varitseb rohus* pole vist tänapäevase ütluse *A snake in the grass* allikaks.

II. VANASÕNADE SISU

Sisu pakub vanasõnade jaoks sobivamaid liigitusaluseid kui senine tavapärane distinktsioon 'õpetatud/rahvalik'. Seadusandlus, ilmastik, tervis, põllundus, laevasõit — need teemad väärivad vanasõnade juures vaatlust. [NB. Need on nimelt temaatilised regioonid, mis nt. Permjakovi liigituses on paigutatud "analüütiliste" hulka, st. tegelikult mitmes mõttes marginaalsed või perifeersed alad.] On olemas isegi härjavõitluse-teemaliste vanasõnade kogumik. Samuti on olemas rohkelt jumalavallatute, moraalivastaste jm. "pahade" vanasõnade kogumikke.

Edasi vaadatakse vanasõnade sisuplaani konkreetsete teemaringide kaupa.

Uskumused ja kombed

[Tayloriga näidete hulgas on palju selliseid, mis näivad olevat seotud teatud teemade või elualadega pigem geneetiliselt, kujundimotivatsiooni plaanis, mitte niivõrd "tegeliku" tähenduse poolest.]

Hea vein ei vaja põõsaid viitab seigale, et veinipoed või kõrtsid olid varem tähistatud põõsastega. *Kui müts sobib, pane see pähe* on viide narrimütsile. *Iga preester kiidab omi reliikviaid* on viide sellele, et keskajal (arhitektuuri, kirjanduse ja elu põhjal otsustades) peeti pühi reliikviaid ülitähtsateks. *Mees on mees, olgu või sukkpüks (hose) peas* on ehk viide mingile keskaegsele kombele või mängule või lihtsalt vaesusele.

Tõsi küll, uskumuste, müütide või ametliku religiooniga seotud vanasõnad pole kuigi sagedased. Autorid, kes neid elemente on jahtima läinud, on enam-vähem tühjade kätega tagasi tulnud.

Morgenstunde hat Gold im Munde on selle kohta tüüpiline näide. Tal pole mingit pistmist mütoloogilise kujutelmaga, et koidu suust kukub kullatükke. Vanasõnad viitavad juhtumisi ka müütidest pärit asjadele, kuid nad pole usaldusväärne infoallikas müütide uurimiseks.

Vana-kreeka vanasõnades on viited jumalatele suhteliselt sagedased, rooma omades neid välditakse. Primitiivsed rahvad ei maini samuti oma vanasõnades jumalikke olendeid pea üldsegi. *Rotbard nie gut ward* jts. on laialt tuntud (ja ilmselt ka tegeliku usunditaustaga), kuid katsed näha siin viiteid skandinaavia Thori punasele habemele on küsitavad.

Kurat on kristliku kosmoloogia elementidest ehk kõige sagedamini viidatav kuju, kuid viited on iikagi liiga katkendlikud loomaks tervikpilti. *Kes kuradiga õhtust sööb, sel peab olema pikk lusikas, Kuhu kurat ise ei saa minna, siina saadab ta vanaeide ~oma vanaema* jts. ütlevad üsna vähe rahvapäraste kuradi-kujutelmade kohta.

Ka laialt levinud ütlused samaaegse päikesepaiste ja vihmajärgi kohta sisaldavad ilmselt mütoloogilisi kujutlusi, kuid need vihjed on hämarad. Nt. prantsuse *Kurat naidab oma tütar* või hollandi *...põrgus peetakse laata* või Groningeni provintsi *...nõiad küpsetavad pannkooke*. [Vrd. eesti *...nõiad vihtlevad ~saksa lapsed vihtlevad ~tondi lapsed vihtlevad ~vaesedlapsed nutavad ~hunt sööb võsas võileiba ~karu vihtleb kännu otsas* jt. See Taylori näitesari on andnud **Matti Kuusile** inspiratsiooni monograafia "**Regen bei Sonnenschein**" (1957) kirjutamiseks. Kuusi globaalanalüüs ongi sihitud üksikute motiivide usunditausta ja motiivide geneesisuhete selgitamiseks.]

Taylor arvab, et mütoloogiliste vihjetega vanasõnades ei esine reeglina metafoori. [Kui pidada silmas troopide esinemust laiemalt, siis võib selle väite paikapidavuses kahelda: *kurat* nt. ikka ju esindab ka vanasõnades mingit personifitseeritud kurjust vmt.?)

Vanasõnadest on raske leida illustratsioone teiste mütoloogiliste olendite kohta peale kuradi, kergem on leida uskumuste kajastusi.

Nii on ütlusi, mis väljendavad umbusku punapeade ja -habemete, samuti habemega naiste suhtes. Mõnevõrra teiselaadsed on hoiatused 16. saj. saksa vanasõnas: *Hüt dich vor eim roten Walhen, weissen Frantzosen, und schwarzen Teutschen*. Manitsetakse ettevaatusele muudegi anomaaliate suhtes, nt. pühapäevane teereis iiri uskumuses ja vanasõnas, laia levikuga motiivid kana laulmise ja naise vilistamise kohta.

Väljend *An unlicked cub* (lakkumata karupoeg) põhineb uskumusel, et karu sünnitab vormitu lihakäntsaka, millele lakkumise teel tuleb vorm anda.

On pidev oht näha usundlikku tausta seal, kus seda tegelikult pole: nt. hispaania *Õnnelik mees, kel esimene laps on tütar* on vist pigem lihtsalt sõnakõlks kui usunditaustaga ütlus.

Vahel rüütavad uskumused ise end vormi, mida võib pidada vanasõnaliseks, kuigi pole päris selge, miks rahvas konserveerib mõned uskumused varieerumatusse vormi.

Ovidiusel leidub nt. ütlus, et õiged naised ei abiellu maikuus (*Mense malas Maio nubere vulgus ait*), millel on samuti eufooniliseks vormitud vasteid paljudest Euroopa nüüdiskeeltest. Või nt. itaalia vanasõnaks vormitud uskumus, et skorpioni õli või tuhk ravib skorpioni pistet (*No mi morse mai scorpione, che io non mi medicassi col suo olio*).

On ka vanasõnu, mis vihjavad mingile võimalikule tekketaustale, kuid see ei lase end välja selgitada.

★ Sageli nimetatav paljudes keeltes tsiteeritud hiliskeskajegne *Kui taevast kukub alla, siis me saame lõokesi* (nt. ingl. *If the sky falls, we shall have larks*) kuulub kindlasti 'mitte kunagi'-täheendusega ütluste sarja, kuid ta motivatsioonitaust jääb krüptiliseks.

★ *Need, kes elavad klaasist majades, ei peaks loopima kive* — on väidetud, et hispaania keeles tähendab *klaasist maja* lihtsalt akendega maja — on see vanasõna siis hispaania päritolu?

★ *Mäng pole küünalt väärt* — kas viitab see mingile mängule, kus küünlad olid panusteks, või pigem pidid mängurid maksma küünalde eest, millega ruumi valgustati?

Uurijatel on pidev kiusatus lugeda vanasõnadest välja endiste aegade kombeid, kuid sugugi mitte kõik sellised seletused pole õiged.

★ Inglise ütlust *The weakest goes to the wall* (st. nõrgim läheb seina poole) on seletatud mitmel erineval viisil:

- 1) vanasti olid laste voodid tagaseinas, isa kui tugevaim pereliige magas ukse lähedal;
- 2) on mõeldud ühtainsat voodit, kus laps magas seina pool, et ta öösel kogemata maha ei veereks;
- 3) väidetavalt Salisbury katedraali kirikuteenri seletus: kuna kirkulöövis polnud vanasti istepinke, siis sandid ja vanurid, kes ei suutnud kogu teenistuse aega seista, istusid piki seina kulgevale kivipingile.

★ Ütlus, mis käsib austada tamme vm. puud, mille all eluned, on väidetavalt islandi algupära ja tuleneb väidetavalt kombest ehitada kodasid suurte puude alla ja ümber; Taylor kahtleb selles seletuses, kuna Islandil on nii vähe suuri puud, kuid teisalt on tuntud tõik, et folkloorid kohandavad laenatud aineid pidevalt kohalikele tingimustele.

Vanasõnad ei aegu ega kao käibelt sugugi mitte ühelainsal kindlal põhjusel: moraalne õppetund võib minetada oma tähtsuse; kasutatud sümbol võib kaotada oma jõu; kasutatud metafoori ümbert võib kaduda kogemustaust; mingi oluline sõna võib keelest kaduda.

Näiteid: *Must härg pole talle jala peale astunud* ('ta pole veel muret tundnud'); *Jumala õnnistusest sooja päikese kätte* ('parimast kuhugi vähem heasse'); Elizabethi-aegne *Pime mees sööb palju kärbseid* viitab ilmselt 17. sajandi kulinaarsetele maneeridele, mis tänapäeval enam ei kehti. Teisalt võivad vanasõnad säilitada iganenud sõnu ja vorme ning sõnatähendusi, mis tavakeelest kadunud:

★ *The exception proves the rule* — praegu mõistetakse seda tähenduses 'erand **kinnitab** reeglit', kuid selle algne tähendus on olnud 'erand **testib** reeglit'.

Selliseid hämarsõnu on püütud seletada, kuid etümoloogiad pole alati õiged:

★ *A miss is as good as a mile* on püütud seostada keskaegse romansi tegelaste Amise ja Amilega.

★ Saksa *Nichts ist gut für die Augen* näib olevat sel kujul absurd; kuid *nichts*-sõna rahvalik (murde-)vorm on *nix* ja see omab homonüümi *Nix*, mis tähendab tsinkoksiidi, st. silmasalvi ja annab võimaluse kalambuuriks (*Nix ist gut für die või in die Augen*). See vanasõna on ühtlasi käibinud kui repartee, reageering sõnale *nix*. Põhja-Euroopas on laialt levinud jätkuga vormid, nagu "*Nix*" on hea silmis, aga paha kõhus ~*kukrus* ~..., mis on olnud kavatsuslik kalambuur. Hiljem, kui see polnud enam efektiivne, langes ütlusel teine pool küljest.

[**E. Laugaste** on tähelepanu juhtinud analoogilisele kalambuurile eesti vanasõnas *Peks on peremehe viljamõõt*: *peks* tähendab harilikult peksmist, kuid ka väheldast koormat.]

Taylor toob veel mitmeid inglise keele ajaloo kaudu seletuvaid näiteid.

Ajaloolised vanasõnad

Need on küllalt haruldased ja lühiealised: tehtava viite konnotatsioonid ja tähendus peavad olema tarvitajaskonnale selged. Ajaloosündmusest lähtuv vanasõna peab olema lausa paratamatult lühiealine, või kui ta kohanemisevõime on väga suur, suudab ta end prototüüpsest situatsioonist lahti rebida ja jätkata sellest sõltumatult oma elu.

★ Ütlust *Jaga ja valitse* on näiteks seostatud paljude eri ajaloosündmude ja isikutega.

★ *Kein Geld — kein Schweizer* (Pole raha — pole šveitslast) on üldiselt mõistetav kui viide Šveitsi palgasõduritele Euroopa armeedes, kuid täpsem tekketaust jääb hämaraks.

Ajaloosündmustele viitavaiks vanasõnadeks on peetud ka hulka üksikautorite aforisme, mil pole olnud traditsioonilist käivet.

Juriidilised vanasõnad (*legal proverbs*)

Vanasõnalist tõendusmaterjali minevikus olnud juriidiliste tavade ja vormide kohta on päris palju ning neid on ka uuritud ja tõlgendatud, kuid harva efektiivselt.

Vanasõna tabav kasutamine võib üldjuhulgi vaidluse kurssi muuta. On säilinud saksa 14. sajandi juriidiline dokument, kus soovitatakse: "Kus iganes saate vanasõna kasutada, seal kasutage, sest talupoegadele meeldib vanasõnade järgi kohut mõista."

Vanasõnadesse on kondenseeritud inimkogemus, mille kaal on tingimata suurem kui see, mis võib olla üksikisiku lausungil. Sestsamast tuleneb küll ka vanasõnatarkuse fundamentaalne puudus: vanasõnad on seotud inimese igapäevase, argise tasandi külge, sellest ülespoole nad ei suuda tõusta. Kuid neis on selget praktilist mõistust, mida seaduses endaski on raske paremini sõnastada:

Parem pääsegu kümme süüdlast kui üht süüütut karistada

Seaduse äärmuslikkus on ebaõigluse äärmuslikkus

Õigus ei tee kellelegi ülekohtu

Kaks ülekohtust ei tee õigust

Head seadused tulevad halbadest kommetest

Friisi vanades seadusekoodeksites esineb meetrilisi ja poolmeetrilisi kohti, et nende meeldejäämist hõlbustada. Nad kasutavad vanemale germaani luulele omast alliteratiivset värssi, kuid neid ei saa lugeda poesiaks, neil oli puhtpraktiline mõte.

Analoogilisi alliteratiivseid mnemotehnilisi vormeleid on säilinud ka väljastpoolt juriidilist kasutusala: *Land und Leute; Haus und Hof; Mann und Maus*.

Ich bin dein, du bist mein on saksa armastuslührikas ja rahvaluules *locus communis*, kuid see oli varem ka abiellumisrituaali juurde kuuluv vormel ja veel 16. sajandil Martin Luther teadis seda seost.

Tüüpilised seadusvanasõnad on:

Kaks sõna kauba peale (Two words to a bargain)

Kes ei tööta, see ei söö

Leidjad [võivad olla] pidajad (Finders, keepers...)

Kerjused ei saa olla otsustajad

Esimesena tulnud, esimesena teenindatud

Üks mees pole ühtki meest

Mu kodu on mu kindlus

jt.

Vahel ei paista juriidiline taust vanasõna tagant üldse välja, kuid on tegelikult olemas: **James Howell** oma vanasõnakogus (1659) ütleb, et *Kes lehma paaritab, peab vasikat pidama* on olnud Henry IV aegne seadusvanasõna isakohustuste täitmise kohta.

Ka võib tegelik juriidiline nüanss olla teistsugune, kui esmapilgul paistab: *Necessity knows no law* ei räägi paratamatusest mingis üldises mõttes, vaid peab silmas toimimist hädaseisundis enesekaitseks.

Mõned õigusosalad on vanasõnades esindatud rohkem, teised vähem: sagedasemad on nt. kinnisvara- ja isikliku omandi õigus; printsiibid, millele peavad tuginema privileegi- ja tasunõudlused; tunnistamisreeglid. Ka käsitööga seotud vanasõnu on üsna rohkesti, kaubandusõigus on esindatud peam. ostja ja müüja õigusi puudutavate lausetega:

Caveat emptor (Ostja peab ette vaatama)

Augen auf, Kauf ist Kauf (Silmad lahti, kaup on kaup)

Vanasõnasse kätketud õigusprintsiip võib olla kehtiv tänini:

Pole vastuvõtjat — pole varast

Vastuvõtja on sama paha kui varas

Parem varastada hobust kui seista juures ja vaadata pealt

Teised vanasõnad viitavad karistustele, mida praegu enam ei rakendata, vm. sätetele, mis tänapäeval enam ei kehti:

Ühes püütud — ühes poodud

Ühtmoodi puuakse lamba eest kui ka talle eest

Teenistus pole päritav, mis viitab feodaalseile tavadele

Kuningas ei saa teha midagi valesti

Paljud seadusvanasõnad on ladina algupära:

Seaduse mittetundmine ei vabanda kedagi

Vaikimine on nõusolek (Qui tacet, consentire videtur)

Üks sõna pole midagi (Ein Wort, kein Wort)

Üks mees pole mitte keegi (Ein Mann, kein Mann)

On huvitavaid ütlushi, mis meenutavad seadusvanasõnu, kuid ilmselt ei kajasta kunagisi legaalselt heakskiidetud norme:

Armastuses ja sõjas on kõik lubatud

Kena vahetus pole mingi röövimine (A fair exchange is no robbery), mis tähendab muidugi jõuga pealesunnitud vahetust kellegi poolt, kes on põgenemas (nt. riiete vahetust, et ära ei tuntaks)

Einen Kuss in Ehren / kann niemand wehren

Vanasõnadel oli kunagises kohtupraktikas üldse päris kande roll. Seaduste tuum kondenseeriti

maksiimidesse, mis käibisid juriidilistes ringkondades, neid koguti käsiraaamatuise ning vanasõnadel oli kindel koht ka kaitsekõnedes ja isegi otsuste tegemisel.

Rahvatraditsioon oli üldiselt võimetu seda keskaegset pärandit hulgaliselt endasse sulandama, sest täpne ladinakeelne vorm ei võimaldanud hästi tõlkimist ja see aines polnud ka sisuliselt lihtrahvale eriti huvipakkuv.

Legaalsete maksimide näiteid:

Üle võimete ei saa kedagi kohustada ~Võimatut ei saa nõuda

Minu kaaslase kaaslane pole minu kaaslane

Kohtu poolt tehtud otsused loetakse õigeaks

Mis on algusest peale vale ~ülekohtune, see ei parane ka ajaga

Igäihele on kodu kindlaim pelgupaik

Kui seaduse põhjus lakkab olemast, lakkab ka seadus olemast

Abivalmile ei tehta ülekoht

Nende ütluste ajalugu võib jälgida tagasi kuni Rooma suure õiguskoodeksini (koostatud a. 528–565 m.a.j.) ja selle kommenteerijateni. Vaid mõned üksikud neist on suutnud folkloriseeruda.

Taylor arvab, et suur osa rahvapärasesest tavaõigusest ja n-ö. juriidilistest uskumustest ei kristalliseerunud kunagi vormeliteks ja neid ei saa seetõttu ka jälgida. Näiteks järgmised tõekspidamised:

★ Tunnistaja ei või tunnistada läbi klaasi nähtut (Taylor arvab siiski, et see säte ei lülitanud prillikandjaid tunnistajate hulgast välja)

★ Rase naine ei saa tunnistada

★ Prillikandjale antud hoop väärrib rangemat karistust kui muidu

Võib-olla kuuluvad selliste hulka ka

Maaslamajat ei lööda (vrd. selle kommentaari Permjakovil!)

Juturääkija on hullem kui varas

Sõprade vahel on kõik asjad lubatud

“Käed eemale” on aus mäng (Hands off is fair play)

“Blason populaire”

Inimesed on kõigil aegadel olnud alati oma naabreid nokkima ja sedalaadi vaimukusi on mäletatamatuist aegadest pillutud inimeste, külade ja maade vahel. Need fraasid eristavad pilgatava juures välja mingi valdava või päriliku joone, harilikult negatiivse. Füüsilisi omadusi eriti ei kommenteerita. Lemmikteemadeks on **lollus**, **ahnus** ja **kitsidus**. Torkab silma, et nt. Prantsuse provintside asukate pilkenimed viitavad sageli **toidule** ja **söömisele**, muil mail on seda rõhku vähem.

Naabripilkeid kohtab juba Piiblis, nt. kuulus ütlus *Kas Naatsaretist võib midagi head tulla?* (Jh 1,46).

Blason populaire’i hulgas on niihästi söimunimesid (*konnasööjad*, *kantpead*) kui ka vanasõnalisi üksusi.

Mõned pilgetest on värsked, mõned taas igasuguse aktuaalsuse kaotanud ja tradeerivad pelgalt n-ö. inertsi mõjul: vanad kreekelased ja roomalased pidasid nt. kreetalasi suurteks valetajateks.

Enamik pilkevormeleid on vaenulikud või vähemalt ebasõbralikud, kuid on ka neutraalseid:

Friisimaa ei laula. On positiivseidki, kuid need on vist tehtud mitte naabrite, vaid referentrahvuste endi poolt: *Deutsche Treue; la belle France; merry England*.

Eriti romaani keeltes on sagedased selliste hõimupilgete liitumised jadadeks või paradigmadeks: hispaania ütlus *Inglane on joodik*, *prantslane on kaabakas*, *hollandlane on põllumees*, *hispaanlane on härrasmees*

vist samuti hispaania ütlus *Juudid raiskavad oma raha paasapiihal*, *maurid pulmades*, *kristlased kohtuprotsessidel*

Itaallane on tark enne kui teeb, *sakslane tehes*, *prantslane pärast tegemist*

Inglismaa on naiste paradiis, *hobuste põrgu*, *teenrite puhastustuli*

Taylor leiab reformatsioonijaia hõngu epigrammis *Poola sild, Böömi munk, Švaabi nunn, Austria sõdur, Itaalia austus ja Saksa paast maksavad oa* (*Pons Polonius : monachus Boemicus : Suevica monialis : miles Australis : Italarum devotio et Alemanorum ieiunia : fabam valent omnia*).

Üksikelemendid võivad rännates liituda ja ümber põimuda: *Veneetsia võim* on näiteks Euroopas üks selliseid elemente (ka saksa ahelates).

Pole selge, millised hõimupilgetest on puhtkirjanduslikud ja millised folkloorsed, kuid pärast Renessanssi on sellistel rühmakarakteristikatel olnud hea minek.

Peale naaberrahvaste ja teatud paikkondade elanike on traditsioonilisteks pilkeobjektideks olnud ka teatud **elukutsete** esindajad. Taylor avaldab imestust seeütle, miks just rätsepad nii läbivalt satuvad pilkealuseks, kingsepad seevastu üsna harva. Tõsi küll, eri maades pilgatakse eri elukutseid.

Elukutsepilked lähtuvad üldiselt talupoeglikust suhtumisest: möldrit kahtlustatakse ebaausas mativõtmises, rätsepat selles, et ta lõikab endale vahelt jne. Kuid kõik asjad ei seletu sellega: miks näiteks rätsepale omistatakse argust? Või miks Saksas võrreldakse rätsepat kitsega?

Keelte ja murrete iseärasused on samuti andnud palju pilkevormeleid ja -ütlusi, sh. saksa ja friisi keele vahelised pilked.

Või nt. pilge švaabi murde kohta, kus *Magen* tähendavat südant: *Švaablasel pole südant, vaid kaks magu* (*Ein Schwabe hat kein Herz aber zwei Magen*).

Või Berliini murde pilge: *Eine jute jebratene Jans ist eine jute Jabe Jottes* (*Üks hea praehani on üks hea jumalaand*).

Või kuulus Piiblist pärinev *Shibboleth*, mida efraimiit, kes esitas ennast Gileadi mehena ja tahtis saada üle Jordani, hääldas *Sibboleth* ja reetis end sellega (Km 12,5–6).

[Eestis on murdepilkeid samuti päris rohkesti, kuid nad asuvad arhiivis praegu keelenaljandite all:

Mede keel on nii puhas, ei ole tal keanakut ega veanakut sehes

Eile õli, õstsin ja õksendasin, täna õstaks — ei õle

Ole sa sõnniks mu lehma juures

jpt.]

Taylor nimetab siinkohal ka asju, mida eesti keeles tavatsetakse kutsuda nimetusega *kiirkõned* (ingl. *tongue-twisters*, vn. *скопозовки*), st. vormeleid, mida on raske õigesti hääldada, eriti kiiresti, ja toob näiteid mitmest keelest, sh. böömi

Strč brk skrz krk, a krk skrz brk ('torka ork läbi kõri ja kõri läbi orgi') — lääneslaavi keeltes on teatavasti palju konsonantühendeid, mis pakuvad võimalusi hääldamisraskuste tekitamiseks.

Kiirkõned ei käibi küll õieti mingite keelepilgetena, vaid koosnevad tavaliselt kombinatsioonidest, mida lapsel on raske hääldada.

Ilmavanasõnad

Taylor nendib, et neid on raske eristada usundilisest ja kombeloolisest aineist. Tunnus võiks olla see, et vanasõnastunud vormelitel on teatav kindlaskujunenenu vorm (sh. riim vm. kõlatunnused):

The first cock of hay / Frights the cuckoo away

Ilmavanasõnadele on tunnuslik metafoori puudumine. Teisalt kasutavad vanasõnad muidugi ilmastikualaseid metafoore, kuid need ei esine ilmavanasõnades: *Pimedaim tund on just enne koitu* jts.

Mere ja meresõiduga seotud ütlusi on üllatavalt vähe.

Enamik ilmavanasõnu kätkeb endas ühtlasi **ilmaendeid** (nt. kevade algust vaadatakse rändlindude saabumise või taimede kasvu järgi). Teised annavad juhtnööre viljade **külvamiseks** loodusmärkide järgi. Kolmandad teevad endeid **pikema perioodi** taha. Taylor leiab, et üldiselt on need ended kas nii küsitavad või nii triviaalsed, et meteoroloogilist väärtust nad ei oma.

On vaja eristada

1) vanasõnu, mis tegelevad lihtsalt viljadega, tormide ja selge ilmaga, st. ilmaennustamisega loodusmärkide järgi;

2) vanasõnu, kus rolli mängivad kalendritähtpäevad; viimased saavad tekkida alles sel etapil, kui inimestel on juba üldine teadmus kalendrist kui sellisest. Kalendriaines üldiselt ei ole eriti vana, pärinedes hiliskeskajast või veel hilisemast perioodist.

Taylor märgib siin ka seda tõika, mille üle folkloristid on üldiseltki imestanud: kalendriformelid võivad kanduda regioonidesse, kus nad ilmselt ei pea paika, kuid see pole nende folkloorsele olemasolule letaalne. Vahel võivad sellised siis ka reeta oma tegelikku sünnikohta.

Rohelised jõulud — valged lihavõtted [ka meie traditsioonis olemas] sai väidetavasti tekkida vaid kuskil, kus lihavõtteaegne lumi on vähemalt põhimõtteliselt võimalik (enamikus Euroopa osades see nii ei ole). Ju siis on ses ütluses sisalduv kontrast olnud nii jõuline, et on võimaldanud meteoroloogilised tõsiasjad unustada, sh. sisuline kontrast: ülemääraselt soe ilm tasakaalustub hilisema külmaga.

Ilmavanasõnad võivad vahel aidata ka endid dateerida — nt. kui pakutavad määrangud on praeguse kalendri järgi vigased, kuid vana kalendri järgi oleksid enam-vähem õiged:

★ kui inglise, saksa ja prantsuse vanasõnad seostavad pikimat päeva ja lühimat ööd Püha Barnabas' päevaga (11. juuni), siis võiks arvata, et ütlus tekkis 15. sajandil, mil kalender oli õigest ajast 10 päeva taga;

★ või kui saksa vanasõna paneb pikima öö lutsiapäeva kohale (13. detsember), siis võiks selle tekkeage olla u. a. 1350, mil Julianuse kalender oli õigest ajast 8 päeva taga [ütlus *Lutsapää öö on nii pikk, et kotkas kukub puust maha* on olemas ka eesti traditsioonis].

Osas kohtades on küll neil puhkudel ka päevi järele korrigeritud: flaamlastel on näiteks luutsiapäev asendunud toomapäevaga (21. dets.).

Vanasõnalises ilmaendes võib eristada nelja olulist elementi, mis on seotud paaridesse:

- 1) loodusmärk;
- 2) selle ilmumise aeg;
- 3) ilm;
- 4) selle ilmumise aeg.

elementide järjekord kummagi paari sees ei oma tähtsust.

Vaid vähesed vanasõnad panevad ilmamärgi ilmumise ajaks 1. jaanuari. Sellised peavad siis olema pärit ajast, mil 1. jaanuar oli tõesti juba aasta algus, st. 16. saj. lõpust, mitte varem.

Faktorid, mis juhivad ilmavanasõnade kujunemist, pole kuigi selged. Mõned sellistest Taylor söandab nimetada:

1. Temperatuuriäärmuste tasandumine: külm talv balansseeritakse sooja suvega, rohelised jõulud valge lihavõttega jne.

2. Etümoloogilised kalambuudid: nt. Venes Jelenapäeva (18. aug.) seostamine linaga (vn. *лен*); lutsiapäeva ühendamine valgusega (*lux*). Vahel tehakse ilmavanasõnu muude vanasõnade riimimallide järgi: saksa *Heute rot, morgen tot* (algselt sõduri kohta) on andnud tuletisena ilmavanasõna *Morgen rot, abend tot*.

3. Mõnedes ilmavanasõnades on nähtud maagia jälgi, kuid enamik neist on leiutatud Tayloriga arvates kolme viimase sajandi jooksul, mil maagia oli minetanud oma autoriteedi.

On olemas VÄGA lokaalsetele ilmamärkidele viitavaid vanasõnu ja just neis võib ehk enimal määral leiduda ka tõetera.

Meditsiinilised vanasõnad

Nood tegelevad tervise ja tervishoiuga ja on nagu ilmavanasõnadki segunenud uskumuste ja kombestikuga. Näiteid:

After dinner rest a while, / after supper walk a mile pärineb vanast ladinakeelsest meditsiinikäsiraamatust, millest ilmus üle 150 trüki ja mis võis seega traditsiooni mõjustada; *Plenus venter non studet libenter* on pärit samast käsiraamatust.

Rahvusvaheliselt tuntud meditsiiniütlusi on üsna vähe. Keegi pole õieti uurinud seda, kui paikapidavad on meditsiinilised vanasõnad tänapäeva arstiteaduse valgusel. Ka parömioloogilisest vaatenurgast pole võimalik teha üldistusi nende ajaloo, vormi, tüüpiliste joonte, temaatika jm. kohta.

On olemas nt. **magamisreegleid**: soovitatakse magada mitte liiga kaua (6–7 tundi), minna vara magama ja tõusta vara üles jne.

Rohkem ütlusi on **toidu ja söömise** kohta:

An apple a day keeps the doctor away; väidetakse, et eluajas söb inimene külमितutäie sodi ära; on muna- ja kalasöömise reegleid, nt. *Kala tahab (kolm korda) ujuda*. **Või, leib, liha ja juust** on vanasõnades üsna sagedased. Hilisemal ajal tekkinud toiduartiklid, nt. **kartulid** või **kohv** ei ole vanasõnu eriti inspireerinud, samuti on vähe ütlusi **tubaka ja suitsetamise** kohta. Ka **juurvilju** mainitakse harva.

Loomade tervishoiust on taas väga vähe vanasõnu, nagu hobuse kohtlemise reegel

Uphill spare me, / Downhill forbear me, / Plain way ~level ground spare me not, / Nor let me drink when I am hot [Eestis on hobuse kohtlemisest küll üsna palju ütlusi — vt. nt. “*Vanasõnaraamat*”; rühmad 98–102].

Inimeste füüsiline eripära pole samuti vanasõnaloomet palju toitnud, isegi naabripilked ei pööra füüsilise suuremat tähelepanu. Rohkemal määral on vanasõnu füüsilise külje kohta ehk romaani rahvastel. Ennustatakse nt. **psüühilisi** omadusi füüsiliste põhjal:

Lange Nase, spitzes Kinn; / Da sitzt der Teufel leibhaft drin.

Taylor kordab siingi: vanasõnades nähtub universaalne umbusk **punapeade** suhtes — kas ehk seetõttu, et Piiblis oli Juudal punane habe? Eriti lõunapoolsemas maades on ka **habeme puudumine** või vilets karvakasv kahtlasena tundunud. Traditsiooniline stereotüüp (tihti seksuaalsete vihjetega) on ütlused **nina pikkuse** ja **suu suuruse** kohta.

Konventsionaalsed fraasid

Need on ütlused teatud kindlate situatsioonide puhul. Tihti sisaldavad sellised metafoori, kuid selle ülesandeks on kirjeldada situatsiooni, mitte anda eetilisi või moraalseid õppetunde.

Roomlaste *Eesel Aisopose august (Asinus de Aesopi puteo)* on etümoloogiliselt hämar, tarvitatakse teda igatahes soovimatu, kärarikka inimese kohta.

Ingel lendas läbi toa on saksa algupäraga fraas, mida öeldakse siis, kui seltskonnas tekib äkiline vaikus. *Leitnant maksab oma võlga (Ein Leutnant bezahlt seine Schulden)* on tarvitatud samas situatsioonis, kuid tekketaustalt täiesti hämar. Hollandlased ütlevad selle puhul *Pastor läheb mööda (De domine gaat voorbi)*.

Inglise näiteid:

I have other fish to fry — st. ‘ma ei saa pakutud ülesannet enda peale võtta’;

His eyes are bigger than his stomach — ütlus liigselt ahnitseja kohta;

You’re the doctor — st. ‘Teie olete kompetentsem ja peate otsustama’;

It’s as broad as it’s long — ‘pole põhjust üht alternatiivi teisele eelistada’;

What’s yours is mine and what’s mine is my own — ütlus egoistliku lapse kohta;

Take while the taking is good — puhuks, kui keegi kõhkleb pakutavat vastu võtmast.

Veel näiteid:

Kuulus lause *Tehke mu sõnade, aga mitte mu tegude järgi* omab Taylori väitel paralleele Liviusel ja Uues Testamendis (Mt 23,3).

Kui ei taheta reeta info allikat, öeldakse Inglismaal *Väike lind rääkis mulle*, mandri-Euroopas aga *Mu väike sõrm ~pöial ütles mulle*.

Ära küsi mult küsimusi, ja ma ei räägi sulle valesid läheb käiku puhkudel, kui ebamugavaid küsimusi küsitakse.

Laialt rahvusvaheline vormel peaparandamise kohta on *Selle koera karv, kes hammustas ~Suitsuta selle koera karvadega, kes...* (koera asemel võib olla ka kass või hunt). [Taylor näeb siin järjekordset näidet analoogia- ja vastandlikkussuhtes olevate elementide asendamise kohta, kuid on väidetud ka, et koerakarvadega suitsutamine on olnud mõnedel rahvastel tegelik maagiline protseduur.]

Konventsionaalfraaside hulka kuuluvad ka mõistukõned lapse sündmise kohta, sh. *kure*-vormelid, nagu saksa *Kurg on ema jalga hammustanud (Der Storch hat der Mutter ins Bein gebissen)*.

Taylor arvab, et (toone)kure-kujund ei saa olla leiutatud Inglismaal, kus toonekurgi on harva näha, kuid ei püüa seost kurega lähemalt lahti seletada. Etümoloogialt hämaraks jäävad ka samasisulised väljendid *petersellivoodi* ja *kapsavoodi*.

Vanasõnalised ettekuulutused (*prophecies*)

Tuntuim neist on vast *Austria on viimane asi maailmas* (ladina k. algusvokaalide järgi järjestatult: *Austria Erit In Orbe Ultima*).

Mõned seesugustest võivad olla keskaegsete või hilisemate tegelike prohvetluste fragmendid, kuid tekketaustad on pahatihti hämarad.

Teine näide: saksa salm, mis ennustab Esimese maailmasõja teket (võib-olla takkajärgi-omistus): *1911 ein Flutjahr, / 1912 ein gut Jahr, / 1913 ein Blutjahr*.

III. VANASÕNADE STIIL

Kuigi vormikindlus on vanasõnadele üldomane, pole vanasõnade vormi ja stiili uurimisel seni nimetamisväärseid tulemusi saavutatud.

Juba **sõnavara** pakub vanasõnade juures huvi: mõned sõnad on siin reliktised, teised jälle neologismid. Üldiselt aga piiravad vanasõnad oma sõnavalikut lihtsaimate ja ilmseimate ainetega. Huvipakkuv, aga seni kaunis läbiuurimata on ka küsimus sellest, kuivõrd vanasõnade stiil võiks olla tarvitajate **sotsiaalse tausta** peegeldajaks.

Kõnefiguurid, nagu **kontrast** ja **metafoor**, samuti vanasõnale iseloomulikud **lausetüübid** — need on retooriliselt ülimalt huvipakkuvad.

Vanasõnade **meetrumi** uurimused on reeglina klammerdunud klassikalise meetrumisüsteemi külge ega ole suutnud vanasõnale olulisi jooni välja tuua.

Vanasõnad konformeeruvad üldiselt selle keele kõnerütmiga, milles nad on üles kirjutatud, kuid ka laenatud vanasõnades on võimalik jälgida laenude aste-astmelist mугanemist uue keele rütmiga.

Alliteratsioon on peetud vanasõna kõrge ea tunnuseks, sest varane germaani värss oli tõesti alliteratiivne, kuid see tunnus pole usaldusväärne. Alliteratsioonisundused kehtivad tänini ja pole kerge uut ja vana alliteratsiooni eristada: *Many men, many minds* on näiteks klassikaline, mitte vanagermaani vanasõna. Alliteratsiooni kohtab nii lastevärssides kui ka kõrges ja peenes kõnepruugis.

Keskaegsed ladinakeelsed vanasõnad on tüüpiliselt nn. Leoni heksameetris ja see on sundinud sisse tooma üleliigseid sõnu, et rütmireegleid täita.

Vanasõnades tuleb ette **arhailisi sõnu, murdesõnu ja neologisme**.

Taylorile tundub, et saksa vanasõnad harrastavad leksikaalset kompositsiooni (st. liitsõnastamist) meelsamini kui inglise omad:

Ein Kaufmann ist kein Schenkmann — *Schenkmann* on poeetiline vabades, tavaliselt liitub *Mann* noomenitele, mitte verbidele;

Vorrat ist beßer als Nachrat — viimane sõna ei ole normaalne, vaid analoogiamoodustis *Vorrat*-sõna järgi;

Er stammt nicht aus Schenkendorf, sondern aus Greifswald (*greifen* = 'haarama').

Kõnekujundite uurimine vanasõnades on samuti takerdunud selle taha, et on rakendatud klassikalisi retoorikareegleid ja jaotusi.

Friedrich Seiler ("*Deutsche Sprichwörterkunde*") püüab jagada vanasõnades kohatavad metafoorid kolme liiki:

1) nood, kus idee eelnes kujundile: *Kes elavad klaasist majades, ärgu loopigu kive*;

2) nood, kus kujund eelnes ideele: *Uus luud pühib puhta toa*;

3) nood, kus idee ja kujund on kujuteldavad samaaegsetena: *Vaga vesi, sügav põhi*.

Taylor arvab, et 1. rühm eristub siin võimatu kujundi järgi, kuna klaasist maju pole olemas, ja absurdikujundid on tõepoolest huvitav uurimisaine. Kuid 2. ja 3. rühma eristus on Seileril täiesti metafüüsiline ega lase end rakendada. Üldiselt arenevad vanasõnad mingi lihtsa stseeni üldistusest ning on viljatu arutada, kas selle stseeni kujutlemine ja kasutamine on üheaegsed või järjestikused.

Personifikatsioon on vanasõnades rahvusvaheliselt päris üldine — abstraktseid asju kujutletakse inimolenditena:

*Tõde tahab välja
Valel on lühikese jalad
Seintel on kõrvad
Nälg murrab kivimüürid
Nälg on parim kokk*

Ka personifikatsiooni tarvitamine on saksa vanasõnades kaugeleküündivam kui inglise omades: *Borghard is Lehnhard's Knecht* (sks. *borgen* tähendab '(kellel)tki laenama', *lehn* — '(kelle)legi laenama').

Taylor arvab, et vanasõnad, kus kogu stseen on "dramatiseeritud" ilma abstraktsõnu kasutamata, on uuemas pruugis taandunud.

Struktuuriline parallelism on väga levinud, sh. lihtsakoelistes vanasõnades, kus metafoori ei olegi; reeglina kaasneb parallelismiga kontrasti efekt. Parallelism ja kontrast nähtuvad sõnades, struktuuris, mõttes:

*Many men, many minds
Like master, like man
The more he has, the more he wants
Nothing venture, nothing win*

Sõnakordused toetavad tihti sõnade kontrasteerumist:

Pikim tee ringi on lühim tee koju

Keerukamad juhud on nt.:

*Inimene mõtleb, Jumal juhib
Säästa vitsa ja riku last*

Elliptilised vanasõnad pakuvad samuti probleeme, mida pole tõsiselt uuritud. On arvatud, et ilma verbita ütlused on hästi omased just antiiktraditsioonile:

Sus Minervam (= Emis Minervat) — siin on ellipteeritud *õpetab* (Minerva oli kunstnike ja käsitöölise jumalanna, tarkusejumalanna).

Elliptilised vanasõnad ei taandu siiski mingile ühele kindlale allikale. Nende hulgas näib olevat suhteliselt hilistekkelisi. On ka nt. selliseid, kus pole isegi mitte substantiive:

The more, the merrier

Vene vanasõnades süveneb verbituse mulje seeläbi, et vene keeles üldse puudub *olema*-verbil olevikuvorm.

Sugulussuhete-metafoorid suhestavad samuti peaaesjalikult kaht abstraktmõistet; see võte näib põlvnevat Vana-Kreekast ja ladina vanasõnad jälgendavad seda:

Homerosel leidub *Uni on surma vend*,

Apuleiusel *Vaesus on kõigi kunstide ilmutaja* (sellest ingl. *Necessity is the mother of invention*).

Sugulussuhete-metafooridega on seotud **sünnitamise-metafoorid**, samuti **naabri-** ja **sõbra-metafoorid**:

Tõde sünnitab vihkamist, jõukus uhkust, ohutus ohtu, familiaarsus lugupidamatust

Pahed on vooruste naabrid (päribest vist Senecalt)

Eriti pärast Renessanssi hakkab see vorm kogumikes tugevasti sagenema, ilma et neil sententsidel oleks suuremat tausta suulises traditsioonis:

Tagasihoidlikkus on vooruse ema, mis Itaalias on saanud parodeeriva arenduse *Tagasihoidlikkus on eeslite ema*;

Heinrich Bebelil, kes on esimese ladinakeelse saksa vanasõnade kogumiku *Proverbia Germanica* (1508) autor, leidub *Tõde on aja tütar*;

Angelo Poliziano, itaalia humanist, on üles kirjutanud *Õõ on mõtete ema*.

Üldiselt on sugulussuhete-ütlustel raamatulik kõla ja suulistel allikatel põhinevais kogumikes esineb neid harva. Kuid nende hulgas esineb ka ilmselt traditsioonilisi vanasõnu:

*Kaastunne on armastuse sugulane
Tänamatus on uhkuse tütar
Usinus on hea õnne ema
Jõudeolek on nälja ema ja varguse vend*

Laisklemine on kõigi pahede ema

Kogemus on tarkuse ema

Teadmatus on kiindumuse ema

Kurbus on naeru õde

Usaldamatus on ohutuse ema (prantsuse)

Õnn on õnne ema (alamsaksa)

Teine vanasõnatüüp rajaneb **korrelatiividel** [need on Matti Kuusi j. *vormelielemendid*]:

Kus..., seal...; Kes..., see...; Kuidas..., nõnda... jts.

Nende kreeka ja ladina näited pole arvukad:

Kus on hirm, seal on tagasihoidlikkus

Kus on sõpru, seal on jõukust

Kuid siit on saadud mudelid rikkalikeks edasiarendusteks keskajal:

Kus on rist, seal on valgus

Kus on halb õnn, seal on halb usk

Uuemaist:

Kus suitsu, seal tuld [on **Gyula Paczoly** andmeil Euroopa levinuim vanasõna]

Where there's a will, there's a way

Muud vormelitäübid on Tayloriga meelest vähemsagedased:

Kuidas peremees, nõnda teener (esineb juba Petroniusel)

Kuipalju inimesi, niipalju arvamusi

Kuidas mees, nõnda jutt

Taylor arvab, et kaasaegsed keeled pole leidnud endas kuigi häid vahendeid selliste ladina vormelipaarikute tõlkimiseks ja säilitamiseks laenudena. [Minu kogemus läänemeresoome vanasõnadega ei kinnita seda küll mingil määral.]

Peab-vormel näib olevat algselt omane just germaani vanasõnadele:

juba vana-islandis on nt. *Kiida päeva õhtul*

Kõrvuti vanade vormimallide kadumisega tekib ka uusi juurde, kuid keegi pole püüdnud seda protsessi jälgida. Nt. **sina**-alguline mall näib olevat hiline:

Sa ei saa öelda, kui pole proovinud

Sa võid viia hobuse vee äärde, kuid ei saa sundida teda jooma

Stiilitunnused võivad tihti anda infot vanasõnade vanuse ja ajaloo kohta, kuid stiiliuurimise meetodid ja kriteeriumid on vähe arenenud. **Riim, alliteratsioon, idioomid** jmt. võivad näidata, kust keelest kuhu toimus laenamine. Kuigi on ka erandeid, näib üldreegel olevat see, et laenamisel vorm halveneb, nt. riim kaob vmt. Laenudes, tõsi küll, õnnestub luua ka uusi riime, kuid allikad ei võimalda hästi testida, millised riimingud on individuaalsed, millised aga traditsioonilised. Suulised traditsioonid võivad ilmutada siin päris suurt leidlikkust:

ld. *Homo proponit, Deus disponit*

ingl. *Man proposes, God disposes*

sks. *Der Mensch denkt und Gott lenkt*

hol. *De mensch wikt, maar God beschickt*

rts. *Menniskan spår och Gud rår*

Sõnamäng või **allusioon** võib sageli osutada vanasõna algkodu ja iga:

Dum spiro, spero → *While there's life, there's hope*

Praemonitus, praemunitus → *Forewarned, forearmed*

Ladina kuulus *Amore, more, ore, re / firmantur amicitiae* on pigem lihtsalt retooriline leiutis kui vanasõna.

Ebatavaline, võõrapärane, hämar idioom on harilikult ülesaatatu lisakoormus ja põhjustab ütluse peatset kadu. Võõraid ja ebatavalisi vorme on kerge ära tunda, meile igapäevaste ja tuttavate vanasõnade omi märksa raskem. [Vrd. **Juri Lotmani** poolt mainitud tõika: "Omal kultuuril näib puuduvat spetsiifika."]

Dialoogilised vanasõnad

Lühidialoogivormilised vanasõnad on isetabane liik vanasõnu, mis meile [Lääne inimestele? eurooplastele?] on täiesti võõrad. Paar levinumat näidet:

★ Kreeklastel, venelastel ja ruteenidel on dialoog: *Kui magus on piim!* — *Kus sa seda nägid?* — *Mu onu nägi, kui teine mees jõi seda teisel pool jõge.*

★ *Ma püüdsin karu.* — *Too ta siia!* — *Ta ei tule.* — *Tule siis ise!* — *Ta ei lase.*

★ Jaanalinnu nimi mitmetes Ida keeltes on bukvaalselt “kaamel-lind” ja Idas on väga levinud lühidialoogiline üksus jaanalinnust: *Jaanalinnule öeldi: Kanna koormat!* — *Ma ei saa, ma olen lind.* — *Öeldi: Lenda siis!* — *Ma ei saa, ma olen kaamel.*

★ *Hunt toodi kooli ja talle loeti ette: A, B, C, ja ta kordas järele: Lambad, kitsed, talled*

★ *Kes sul silma välja löi?* — *Minu vend.* — *Sestap siis hoop läks nii sügavale.*

Mitmeilgi dialoogvanasõnadel on õnnestunud ka Euroopa traditsiooni jõuda, kuid võõrapärase dialoogivormi kadumise hinnaga:

★ *Laisale öeldi: Täna on pühapäev. Laisk vastas: Homme ja ülehomme kah* → mittedialoogiline *Laisal on palju pühapäevi* [tuntud ka Eestis]

★ *Eeslilt küsiti: Kuhu lähed?* — *Pulma: kas puid või vett vedama* → prantsuse *Eesel, kes kutsuti pulma, pidi puid või vett tooma*

Vahe Euroopa ja Ida vanasõna-stereotüübi vahel on seega pigem vormis kui sisus: kui Lääne-Euroopa rahvatarkus summeerib situatsiooni üldistatud didaktiliseks tähelepanekuks, siis Idas armastatakse konkreetsemat vormi: see, mis Euroopas on maksimum, on Idas anekdoot.

Vana-Kreeka ja Bütsantsi traditsioonis, nagu teada, osales rohkesti ka idamaise päritoluga aineid: *Vihma käest räästa alla* on araablastel vormis *Ta pages vihma eest ja istus räästatilke alla* *Pada sõimab katelt* -ütlusel on samuti lühimonoloogiline araabia vaste.

Dialoogivormi rohkusest hoolimata on valdav enamus kreeka ja araabia vanasõnu ikkagi samasuguses vormis nagu Euroopa omadki.

[Vt. dialoogilistest vanasõnadest ka **Pentti Leino** kirjutist “*Pienfolkloren dialogimuotteja*” (Kalevalaseuran Vuosikirja 49, Helsinki, 1969, lk. 124–170).]

Epigrammilised (*epigrammatic*) vanasõnad

Sel terminil on Taylori käsituses tavapärasest erinev tähendus: see tähistab vanasõnu, kus kahele semantiliselt eraldiseisvale objektile omistatakse üks ja sama omadus:

Lapsed ja narrid räägivad tõtt

Time and tide (‘meretõus’) *wait no man*

Selline ühend asjust, mil esmapilgul pole midagi ühist, vajutab vanasõna sügavamalt meie meelde. Epigrammiliste vanasõnade hulgas on ka rahvapäraseid, kuid vormitüüp, mis algab ühistunnusega asjade arvu nimetamisega, on ingliskeelsele traditsioonile võõras või laenuline. See tekkis pärast Renessanssi ja näib pärinevat Itaaliast ning näib olevat suure populaarsuse saavutanud 16. sajandil. Kuid tuleb ette ka vanu üksusi, nagu Piiblist pärit väga laia levikuga *Kolm asja ajavad mehe majast välja: suits, läbitilkuv katus ja riiakas naine* (Taylor annab alamal lühiülevaate selle ütluse ajaloost, mille vältel ta on jõudnud joosta läbi paljude kirjanduslike ja rahvapäraste allikate).

Taylor leiab, et tervikuna on see vormitüüp jäänud kunstlikuks ja pole rahvapärase pruugis kinnistunud.

[Loogilisest ja retoorilisest vaatevinklist, aga ka läänemeresoomelisest vaatevinklist on see vormitüüp väga huvipakkuv. Ühest küljest esindab ta kindlasti parallelismi-ilminguid, ja läänemeresoome vanasõnades on orientatsioon parallelismile väga tugev. Kuid kõrvutatavate asjade hulk läänemeresoome aines on enamasti kaks ja sellest ülespoole minnakse harva. Ma pole pädev otsustama, millistes keeltes *kolme asja* stamp on kõige populaarsem, igatahes leidub **K. Fr. W. Wanderi** saksa vanasõnade mammutväljaandes “*Deutsches Sprichwörter-Lexikon*” (Leipzig, 1867–1880) u. 570 *Drei Dinge* -algulist lauset, u. 140 *Vier Dinge* -algulist, u. 100 *Zwei Dinge* -algulist ja u. 30 *Fünf Dinge* -algulist.]

Taylor ütleb ka ise, et seda vormi on harrastatud eriti rohkelt just Saksas ja Saksamaaga külgnevais germaani maades, ning viitab ka Wanderile, kuid möönab taas, et lausete rohkusest hoolimata jätab *x Dinge* -vorm siingi kunstliku mulje.

On ka näide sellest, kuidas “kolme asja” vormi on võtnud üksus, mis algselt pärineb valmista: see on *Kolm asja on omas käitumises püsivamad kui teised — kahtlus, tuul ja truudus: kahtlus ei lahku iial kohast, kuhu ta on tulnud; tuul ei lähe iial siina, kust ta ei pääse välja; truudus ei tule iial sinna tagasi, kust ta on lahkunud*, mis pärineb **Petrarca** valmista, kus tuli, tuul, vesi ja kahtlus rändavad ja lahkudes annavad märke, mille järgi neid ära tunda.

[Ja ühtlasi on siin suurepärase näide selle kohta, kuidas koomika ja retoorika kohtuvad punktis “teravmeelsus” ning koovad ühte ja samasse koesse kokku asju, mil ei näi olevat sisuliselt midagi ühist, kasutades selleks väliselt formaalseid vahendeid, antud juhul nt. tulemise ja lahkumise mõisteid.]

Rahvuslikud ja rassilised (*racial*) jooned

Vist mitte miski pole olnud senises vanasõnauurimises nii kestav ja tarmukas kui püüe otsida vanasõnadest teatavate rahvuslike või rassiliste mentaliteetide kajastusi. Kuid nende otsingute senised tulemused on tühised. Kindlasti peaks sedalaadi katsetele eelnema üksikute vanasõnade ajaloo ja leviku faktide ulatuslik uurimine.

On olemas vanasõnu, mis tõepoolest näivad olevat oma levikult regionaalsed — Taylor tsiteerib rootsi näiteid **Strömi** järgi:

Isegi talvisele ööle järgneb päev

Elu armastuseta (on nagu) aasta ilma suveta

Päike paistab isegi väiksesse tupp

Kesksuvine öö on lühike, kuid paneb palju kätkeid kiikuma

Kuid just selliseid regionaalseid ütlushiinde näib olevat üldse väga vähe kogutud.

NB! Kui nt. ütlus *Kurat pole nii must, kui teda maalitakse* on tuntud KA Rootsisis, ei tähenda see veel, et see tõekspidamine oleks TÜÜPILISELT rootsilik.

[Mõistega “tüüpiliselt omane rahvale *x*” seondub küll järgmine paradoks. Ilmselt peab rahvusvahelises ulatuses paika Matti Kuusi hüpotees, et vanasõnavarast eristub välja omamoodi kullafond, kuhu kuuluvad üksused pole mitte ainult tuntud suurel hulgal eri rahvastel, vaid satuvad populaarsete (sagedaste, produktiivsete) hulka ka enamikul üksikrahvastest, kes neid tunnevad. Teisiti öeldes, suuris piires kehtib veider seaduspära: “tüüpiliselt eestiline” = “tüüpiliselt soomeline” = “tüüpiliselt veneline” = ... = “tüüpiliselt rahvusvaheline”. Ehk teisalt: aines, mis on käibel AINULT Eestis ~Soomes ~Venes ~..., ja mitte kuskil mujal, kuulub valdavalt jõuetusse, ebaproductiivsesse ainekihti. Ehk edasi: kui kõigest hoolimata hellitada lootust rahvusmentaliteetide uurimiseks vanasõnade põhjal, siis tuleks ilmselt “tüüpiliselt eestilise ~soomelise ~...-na” käsitada (ja kasutada) just viimast ainekihti. Kuid rahvaid, kel see ainekiht oleks esindatud vaatlusteks piisava hulga üleskirjutustega (või kelle allikad üldse võimaldaksid sagedusvahekordi eritleda), ei ole maailmas kuigi palju.]

On rikkalikult näiteid väärast metoodikast, mida mentaliteediuurimustes alata on kasutatud: võetakse ette mingi hulk jooni, mis autori arvates on mingile rahvale omased, ja hakatakse neile vanasõnadest tõendusmaterjali otsima.

Taylor rõhutab: on ilmne, et järeldused, mis saadakse laia rahvusvahelise levikuga vanasõnade põhjal, erinevad järeldustest, mis saadakse ühe kindla maa vm. paikkonna (ja ainult selle) ainet uurides. Ju tõesti on Vana-Kreeka vanasõnades rohkesti mütoloogiapõhjalisi ütlushiinde, Rooma omades seevastu märksa enam praktilist meelt ja kainust. Kuid üldiselt pole vanasõnad rahvus- või rassikarakterite määratlemiseks ei kerge ega usaldusväärne vahend. Kui, siis ehk annaks *blason populaire* selles plaanis enam lootust [kuigi on karta, et seegi vaatlus upuks lõppkokkuvõttes siiski stereotüüpiasse, ja Taylor on sellele ka ise eespool osutanud].

Francis Bacon on tõesti öelnud: “The genius, wit, and spirit of a nation are discovered in its proverbs”, ja paljud on seda hiljem järele korranud. Kuid rahvusvahelised vanasõnad võiksid näidata rahvuslike jooni vaid eeldusel, et me mööname, et tükikese rahvusvahelise vara omaksvõtt [st. valiku tegemine] ise tähendab rahvuskarakteristiku defineerimist. Me peame arvestama, et suur hulk vanasõnu põhineb fundamentaalseil inimjoontel, mis küünivad väljapoole rahvuslikku. [Vrd. ka märkus ülal!]

Erasmus ütles küll, et vanasõnad on nagu viinamarjad, mida ei saa viljelda muudel muldadel kui neil, kus nad on kasvanud. Kuid me peaksime siis enne teadma, mis mullad need sellised on ja mis neid viinamarjadega seob.

Kui meil oleks rohkesti uurimusi üksikute konkreetsete vanasõnade kohta, võiks olla lootust määratleda mingite spetsiifiliselt saksapärase või spetsiifiliselt prantsuspärase vanasõnade rühmi. Kuid selgi juhul võiks selguda, et me ikkagi ei saa kätte silmatorkavaid psühholoogilisi või stilistilisi erinevusi. Taylor arvab pessimistlikult, et see mäng ei tasu küünlaid.

Ka võiksime me leida vanasõnadest midagi selle kohta, mis eristab ühe **ajastu** vaimu teise omast, kuid siingi on oht saada pigem seda, mida otsime, kui midagi faktilist ja objektiivset. Ajastute eristamine tundub siiski lootustandvamana kui rahvuste eristamine.

Andreas Heusler on leidnud näiteks, et vanagermaani vanasõna on rahulik, enesekindel, mehelik ja umbusklik, saatus valitseb ta eetilisi ideid; kaaasegsed ütlused seevastu sõltuvad lihtsatest igapäevasündmustest ning näitavad kõhklevat ja lahtiütlevat meelelaadi, mis on segatud lahkuse ja veiderdamisega (*whimsicality*).

Võiks ka olla huvitav teada saada, kas nt. teineteisele vasturääkivad vanasõnad esindavad eri kultuuriepohhe või markeerivad lihtsalt vanasõnadele omast kesktee-põhimõtet.

Eetilised jooned

Vanasõnade eetika silmatorkavaim joon on kinnitumine **kesktee põhimõtte** külge, ning selles on ka nende olemasolu põhjus. Vanasõnad ei jutlusta märterlikkust ega kaabaklust. Vanasõnade filosoofia on n-ö. üldinimlikku laadi. Kesktee on, tõsi küll, markeeritud vasturääkivustega.

Vanasõnade teine tunnusjoon on **skeptitsism**. Formaalset õpetust ei peeta mikski, ent Jumalasse suhtutakse respektiga. Tühja näilikkust ja välist toretsemist mõistetakse hukka, kuigi mööndakse, et sel võib tihti olla edu.

Obstsöönused vanasõnad

Selliseid pole palju, kuid võib möönda, et maitsed muutuvad koos ajaga.

John Ray on oma kogumiku "*A Collection of English Proverbs*" 2. tr. (1678) eessõnas öelnud, et ta ei kiida küll roppusi heaks, kuid halbu sõnu kätkevate ütluste väljajätmine oleks suurem viga kui nende sissevõtmine. Pealegi kompenseerivad vanasõnad oma halba sõnavara kasulike mõtetega, mis selle taga.

Keelemaitse muutusi on raske jälgida ja veelgi raskem seletada, kuivõrd need korreleeruvad mentaliteedi muutustega. Näib küll, et ajalooline üldtendents võiks olla purifikatoorne, st. roppusest puhastuv. Õieti teame me avameelselt roppudest ja erootilistest vanasõnadest väga vähe [suurelt osalt kindlasti ka seetõttu, et kogujad ja kogumike koostajad on seesugused lõppkokkuvõttes ikkagi enam-vähem välja tsenseerinud].

Taylor eristab obstsöönseis vanasõnades kaht alaliiki:

- 1) uskumused, mis on saanud kinnistunud vormi, nt. ended teatud kehaosade suuruse ja proportsiooni kohta;
- 2) eetilised või moraalsed tähelepanekud himude ja kirgede kohta.

Vanasõnad ja kirjandus

Kirjandusteostes on vanasõnade kasutamise viis ja määr eri ajastuil erinev. Kuid kõigil aegadel on vanasõnad tähendanud palju enam lihtrahvale kui õpetatuile. On tendents, et vanasõnu on rohkem neis teostes, mis on adresseeritud rahvale või iseloomustavad lihtrahvast.

Juba antiikklassikuil on vanasõnade kasutamise määr erinev: nt. **Aristophanes**, **Theophrastus**, **Lucianus**, **Plautus** kasutavad neid kergesti ja loomulikult. Kristus kasutab vanasõnu väga altilt, nagu ka kirikuisad oma rahvalikumais kirjutistes. Keskaja kirjanduses on vanasõnad üsna sagedased. Didaktiline kirjandus pruugib vanasõnu meeleldi. Aga ka satiir ja apelleerimine

põhiemotsioonide poole stimuleerib vanasõnade tarvitamist. Samuti on vanasõnad huumori tekitamise vahendiks. **Lope de Vega** tarvitab vanasõnu vabalt. **Cervantesel** tilgub Sancho Panzalt pidevalt vanasõnu ja **Shakespeare** paneb neid ka rohkem lihtrahva suhu. **Dickensil** on vanasõnu rohkem, **Thackerayl** vähem.

Eri ajastuil on vanasõnadesse suhtunud erinevalt. Enne **Erasmuse** tähtteost “*Adagiorum Collectanea*” (1500) oli suhtumine ennekõike didaktitsistlik. Loodusrahvaste vanasõnadel on tihti usundlikke seoseid. Erasmus äratas huvi vanasõnade vastu n-ö. nende endi pärast ja kahel järgmisel sajandil tõlgiti vanasõnu rohkesti keelest keelde, koostati neist suuri kogumikke ja kirjutati neist kõikvõimalikke väitekirju. 18. sajandil tuli langus, kuna ratsionalistlik mõttelaad leidis vanasõnades vähe imeteldavat. 19. sajandil toimus uus tõus seoses rahvuslike ja rassiliste liikumistega ning huvi tekkega rahva ja ta eneseväljendamise viiside vastu (**Herder!**). Keskajal ja hiljemgi on vanasõnu kasutatud samuti võõrkeele- ja retoorikaõpikutes.

Taylor juhib tähelepanu illusioonile, mida oleme samuti juba mitmes seoses nimetanud. See on usk, et uusi vanasõnu on võimalik omatahtsi leiutada, kuna ollakse nendega hästi tuttav ja arvatakse suutvat nende vormi jäljendada. Need katsed on aga pea alati ebaõnnestunud. Juba mainitud **K. Fr. W. Wander** näiteks avaldas mitu köidet “originaalvanasõnu”, mis sündisid surnult ega jõudnud kuhugi. See Wanderi harrastus on heitnud mõningat kahtlusevarju ka tema “Leksikonile”, sest ta ei näita seal sugugi mitte alati toodud tekstide allikaid. Ka näib Wander olevat tõlkinud teistest keeltest vanasõnu, mis saksa traditsioonis tegelikult puuduvad.

“Kirjanduslikud” vanasõnad on üldiselt igav peatükk nii kirjandusloos kui ka vanasõnade ajaloos. Eri nähtus on muidugi **aforismide** ja “**embleemide**” kogumikud. Pärast Renessanssi läksid väga moodi ka **gravüürid** mitmesuguste värssi- või vanasõnavormis allkirjadega; eriti palju on neid harrastatud saksa ja hollandi rahvaraamatuis. Aforistlikku loomingut on palju harrastanud **Goethe**, **Edward Fitzgerald** jpt.

Tähtis kirjanduslik monument on **Saalomoni “Proverbia”** (eesti k. “Õpetussõnad”) Vanas Testamendis. Siit on palju ütlusi kandunud ka Euroopa rahvaste suulisse traditsiooni [nii ka Eestis: “Õpetussõnad” on Siiraki apokrüüfi järel teine oma panuselt eesti suulisse vanasõnafondi]. Legendi järgi on Saalomon pidanud vaimukusvõistlusi Seeba kuninganna vm. inimestega, kuid nende legendide taust on hämar, laialt levisid need igatahes küll keskajal ja neil legendidel on omakorda veel kaks haru — narratiivne ja paröömiline.

Taylor meenutab taas seika, et vanasõnadele on omane vormistereotüüpia, mis laseb olemasolevate mallide järgi teha uusi ütlusi või liita neile uusi jätke:

kui kästakse nt. kiita ilma ~päeva õhtul, siis selle külge või kõrvale võib kasvada analooge, mis soovivad kiita naist hommikul, kiita laulu, kui see on lõpul, kiita tuld õhtul, kiita külalist hommikul jne.

Taylor meenutab ka omapärast kirjandus□anri, millel oli väga hea minek 15. sajandi Saksamaal ja veidi hiljem — so. **priaamel** (sks. **Priamel**). Selle täpset loomu on raske määratleda, kuid tehnika on selles, et akumuleeritakse kokku palju eri asju ja lõpuks pannakse neile kõigile mingi ühisnimetaja ja seega muudetakse kogu ütlus justkui epigrammiks. ‘Kiida kedagi/midagi millalgi’-vormiga vanasõnad on siis Taylori meelest tüüpiline priaameli-aines. Priaamel ei saanud distinktsiks ja püsivaks kirjandusvormiks, ehk just seetõttu, et ta seisis nii lähedal improvisatsioonile, et ei suutnud oma identiteeti leida.

On püütud luua kirjandusteoseid, mis õieti koosnevadki igal viisil konteksti kumuleeritud vanasõnadest — nt. **Adrien de Montluc**’ile omistatud teost “*Vanasõnade komöödia*” (1609?...1632?), mis tõlgiti saksa keelde 1644. Ühe analoogilise kompositsiooni on kirjutanud ka **Cervantes**.

Nimetatakse ka vanasõnade kasutamist kujutavas kunstis, sh. **Pieter Breugheli ~Bruegeli ~...** (sen.) maali “**Madalmaade vanasõnad**” [vt. ka Alan Dundesi ja Claudia Stibbe uurimust sellest maalist: “*The Art of Mixing Metaphors*” (Helsinki, 1981; FFC 230)].

François Villon’il on “*Vanasõnade ballaad*” jne. jne.

Eriti 19. sajandi teisel poolel läksid moodi nn. **dramaatilised vanasõnad**, kus publikut juhitakse aste-astmelt ära arvama vanasõna, mis kehastab näidendi tuuma või eesmärki.

[Võib nimetada veel üht võtet — so. näidendite pealkirjastamine vanasõnadega. **Aleksander Ostrovskil** on näiteks järgmiste pealkirjadega näidendid:

Свои люди — сочтемся
Не в свои сани не садись
Не так живи, как хочется
Бедность не порок
Старый друг лучше новых двух
Не всё коту масленица
Праздничный сон — до обеда
Свои собаки грызутся, чужая не приставай
За чем пойдешь, то и найдешь
Грех да беда на кого не живет
Не было ни гроша, да вдруг алтын
На всякого мудреца довольно простоты
Правда — хорошо, а счастье лучше
 jm.]

IV. VANASÕNALISED FRAASID, VELLERISMID, VÕRDLUSED

Vanasõnalised fraasid (*proverbial phrases*)

[Mispoolest kõik järgnevas vaadeldavad ütluseliigid on just *proverbial*, kas neil on vasted, mis ei ole *proverbial*, ja kui on, siis mis nad endast kujutavad — seda kõike Taylor ei ütle.]

Taylor ütleb aga nende kohta, et nad on sama jäiga v. kindlaks kujunenud loomuga nagu vanasõnad, välja arvatud grammatiline vorm. Vanasõnaline fraas võib varieeruda aja-, isiku- vm. tunnust pidi: *Ta tirib kastaneid tulest välja ~Ma tirin... ~Ta tiris...* jne.

Ka põhiprobleemid on vanasõnadega ühised: ajalugu, üksiküksuste levik, päritolu, tähendus.

Fraasi ajalugu on üldiselt veelgi raskem jälgida kui vanasõna ajalugu, sest allikaid on raske kokku saada: vanemais allikais on fraase vaid juhtumisi ja ka sõnastikud ei too neid süstemaatiliselt. Kuid paljud fraasid võivad uhkustada pika ja auväärse ajaloo. On neid, mis tunduvad hästigi rahvusliku ja kaasaegse kõlaga, kuid pärinevad ometi kreeka ja ladina klassikast:

silmi avama

näljane kui karu

valusat kohta puudutama

(kellelgi) on silmad (ka) selja taga

äädikat täis olema (= 'high-spirited')

Palju fraase pärineb Piiblist:

olema okkaks ihus ~ (kellegi) külgedele (<4Ms 33,55)

liiva peale ehitama (<Mt 7,26)

oma käsi (millestki) puhtaks pesema (<Ps 72,13)

tuliseid süsi oma pea peale koguma (Rm 12,20)

pärle sigade ette loopima (<Mt 7,6), mille saatus on eriti huvitav: Hollandis on nt. *roose sigade ette puistama* — vast on siin segunenud ladina *margarita* ('pärl') ja prantsuse *marguérite* ('lill, maarjalill')

hädast voorust tegema on vist **Püha Hieronymuse** (ladinakeelse Vulgata-nimelise piibliversioni looja) oma

kahe tooli vahele istuma oli tuttav juba **Senecale**

Mitmeid fraase pärineb **Aisopose** valmidest:

kadedusest lõhkema

kuuma ja külma puhuma

lõviosa saama

Gordioni sõlm, mille saksa vorm *lahti siduma, leevendama (lösen)* on originaalipärasem kui inglise *läbi lõikama (cut)* [Gordion on linn Väike-Aasias, legendi järgi kuningas Gordiose rajatud. Gordiosel oli Zeusile pühendatud sõjavanker, mille ikkepuu oli erilise keeruka sõlmega tiisli külge kinnitatud. Oraakli enda järgi pidi selle avaja saama võimu maailma üle. Aleksander Suur jõudis oma retkel 334. a. e.m.a. Gordioni ja talle olevat tehtud ettepanek sõlm avada. Aleksander olevat selle mõõgaga läbi raiunud.]

Paljud fraasid on rahvusvahelised:

vale ~vasaku jalaga voodist tõusma

jääd murdma ~jää murdus

praepannilt tulle hüppama

kuulama, kuidas rohi kasvab

kaarikut hobuse ette rakendama

Huvitavad on ütluse *sig* ~*põrsast kotis ostma* variandid. Keskajal oli juttu lihtsalt (*millegi*) *kotis ostmisest*. *Kass* (jänesse substituut) kinnistub siia üsna vara. Inglise ja saksa *sig* või *põrsas* on justkui hilisem ja ilmub allikaisse 17. sajandil.

Ütlus *nahka müüma, enne kui karu on püütud* on pärit ühest valmist, mille **Laurentius Abstemius** lükkis oma Aisopose valmide kogumikku (1495).

Mitmed fraasid ei paku geneesi poolest suuremat huvi ja on kandunud edasi eriliste sekeldusteta: (*kedagi*) *üumber sõrme mässima*

oma südant välja valama ~puistama?

oma sarve puhuma

Mõned fraasid on “whimsical”:

teab, kumma külje peal leival või on

tunneb end nagu kala kuival

võtab kirsist kaks suutäit (= ‘on väga valiv’)

Edasi tuuakse hulganisti näiteid liigitatuna kujundite semantiliste päritolualade järgi.

★ Keskaegsetest karistustest:

piinapingile tõmbama

läbi kadalipu jooksmas (to run the gauntlet)

kruvisid (sõrmedele) panema

★ Pühakskuulutamisest ja kanoniseerimisest:

kuradi advokaat olema

inglite poolel olema

★ Kaardimängust pärineb palju väljendeid:

kellelgi on äss varrukas

kaarte lauale laotama

to call his bluff (= ‘väljakutset vastu võtma’)

★ Võiduajamistest:

valele hobusele mängima

★ Jahist ja spordist:

vale puu all haukuma

lõksu langema

koos jänesega hoidma ja koos koertega jahti pidama ~jooksma (on väga levinud ka Idas)

★ Poksist ja maadlusest:

maas, aga mitte väljas (down but not out)

löökö allapoole vööd

★ Meresõidust on fraase suhteliselt enam kui vanasõnu:

(kellegagi) ühes paadis olema

oma mõla sisse panema (= ‘vahele sekkuma’)

★ Maaelu on samuti palju fraase tootnud:

õlga ratta külge panema

härjal sarvist haarama

sarvi sisse tõmbama

nagu hane ~pardi selga vesi

★ Majapidamise alalt:

*riiulile panema**käib kui kellavärk**omaenda rasvas praadima**(nagu) nõelte peal olema**nõela heinakuhjast otsima*

★ Ametid, moodsad mehaanilised riistad:

*prügimäele viskama**naelapea pihhta tabama**üks kruvi on lõtv*

★ Kunstidest:

*viimased pintsli tõmbed**tooni ~värvi muutma*

★ Kaubandusest (fraase taaski enam kui vanasõnu):

*bilanssi kokku lööma**(millestki) kapitali tegema**jutupood ~-laat**arvesse võtma*

★ Kool ja raamatud:

*uut lehekülge pöörama**(kellelegi) loengut lugema**ridade vahelt lugema*

★ Esindatud on isegi Ameerika indiaanlased:

*rahupiipu tegema**sõjakirvest maha matma ~üles kaevama**sõjateele asuma*

Paljud sellistest fraasidest on oma päritolult erakordselt hämarad. Nende tähendust ja ajalugu saab edukalt uurida vaid suhteliselt suure allikmaterjali põhjal, jälgides

1) ütluse iga;

2) ta rahvapärasuse astet;

3) seda, millistes sotsiaalseis sfäärides ta käibis.

Hämarate fraaside näiteid:

*Elizabethi-aegne to lead apes in the hell (ahve põrgusse juhtima) (= 'vanatüdruk olema)**to be at sixes and sevens**to cast sheep's eyes on* [vrd. ka jutuvormelina AT 1006 ja 1685]*to get by hook or by crook*

Samal ajal on paljud hämara geneesiga ütlused rahvusvaheliselt tuntud.

Sarvi kandma ~sarvekandja geneesi ümber on palju arutatud, kuid selget otsa pole kätte saadud.

Ehk annaks seletuse omaaegne komme võitluskukkedele kunstikannuseid külge kinnitada?

Harilikult küll ei ulatu raskeltseletuvate fraaside levik laiemale ühe keeleala piirest.

Ka fraasides nähtub arhailisi leksikaelemente ning viiteid arhailistele seikadele:

tolmu silma puistama esineb antiikklassikas ja viitab ilmselt gladiaatorite võitlustrikile;*korvi saama* on uusajal tuntud eelkõige saksa ütlusena, kuid võib pärineda ühest keskaegsest legendist Vergiliuse kohta.

Vist enamal määral kui vanasõnades leidub fraasides ka vihjeid varasemaile uskumustele:

õnnetähe all sündinud viitab vist astrooloogilistele kujutelmadele;*seitsmendas taevas olema* viitab vist vanemale kosmoloogiale;*krokodillipisarad* tuleb vanast uskumusest, et krokodillid meelitavad ettevaatamatuid inimesi oma võimusesse, imiteerides nutvat last;*keegi kõnnib mu haul* ~*surm käis üle haua* on viide laialt tuntud uskumusele ja seda kasutatakse, kui äkiline värin üle keha jookseb.

Ka ajaloolised detailid ja vihjed on fraasides üldiselt paremini säilinud kui vanasõnades: *enda taga laevu põletama* (*seine Schiffe hinter sich brennen*) on saksa fraas, milles on nähtud viidet Cortezi Mehhiko-retkele a. 1519, kuid see on kahtlane, kuna leidub palju varasemaid paralleele; inglise *to burn his bridges behind him* seisab selle saksa idioomiga mingis seletamatus seoses. Fraaside käibeletuleku põhimoodus on sama, mis vanasõnade juures — algelt piiratud rakendusega fraas omandab metafoorse üldistumise kaudu uusi tähendusvälju: *kaks lindu sama kiviga tapma* ~*kaks kärbest ühe hoobiga lööma* vmt.

Samuti põlvneb fraase narratiividest, mil endil on vahel pikk ja kirev ajalugu: *kastaneid tulest välja tooma* on üks narratiivse põhjaga fraase, kusjuures Araabias on kastanite asemel vähid, Itaalias ja Hollandis võivad olla hoopis maod jne.

Ka muutused, mida fraasid läbivad suulises traditsioonis, on põhimõtteliselt sama laadi nagu vanasõnadelgi. Kuid fraasid ei harrasta laienemist parallelismi ja kontrasti kaudu nii rohkesti kui vanasõnad.

Ja nagu vanasõnu, nii on ka fraase, mida tarvitatakse vaid üheainsa kindla situatsiooni kohta. Purjusolekut märkivad parafrasid on hea näide seesuguste kohta. Taylorile tundub, et selliseid fraase on saksa keeles ohtramalt kui inglise või prantsuse keeles, kuid hoiatab, et see oleks ebakindel pind hakata tegema järeltusi asjaomaste rahvaste karskusastmete kohta.

Vellerismid

[Need on ütled üldvormiga 'A, ütles B (kui juhtus ~tegi ~nägi ~... C)']:

Eks me näe, ütles pime ja jooksis vastu posti

Igal jampsil on kord lõpp, ütles rebane, kui nahka võeti

Mida kõike inimesed raha eest valmis ei tee, ütles vanamutt, kui neegrit nägi

Proovi vähemalt, ütles Perliini oma eidele, kui käskis tal mööda nurka üles ronida]

Wellerism on Taylori enda loodud termin. Taylor meenutab, et **Moritz Haupt**, Berliini klassikaliste keelte ja kirjanduste professor, on 1876. a. juhtinud tähelepanu sellele, et **Charles Dickens** "**Pickwick-klubi**" tegelane **Samuel Weller** tarvitab sellevormilisi vanasõnu väga ohtralt. Niisiis, ütleb Taylor, võiksime kutsuda neid ütleri vellerismideks. Erikogumikke on välja antud ainult saksa ja rootsi vellerismide kohta [on ka **Iris Järviö-Nimemise** raamat "**Suomalaiset sanomukset**" (Helsinki, 1959)].

Vellerismide seost Dickensiga on korduvalt mainitud juba enne Haupti ja muidugi ei alga see traditsioon Inglismaal Dickensist, vaid on palju vanem — vellerisme leidub juba **Geoffrey Chauceril**. Veelgi enam: vellerismide näiteid võib tuua juba kreeka ja ladina kirjandusest.

Quintilianus nt. tsiteerib vellerismi *See pole meie koorem, ütles härg sadulat vaadates*. Keskajal on vellerism täiesti varjusurmas ja elustub alles 16. sajandil (**Friedrich Seiler** teab küll tsiteerida paari keskaegset ladinakeelset vellerismi, nt. *Parem midagi kui mitte midagi, ütles hunt, kui täi alla neelas*). Nii ei söandaks oletada Euroopa uuema vellerismitraditsiooni otsest põlvnemist klassikalistest vellerismidest.

Vellerismid puuduvad ka veel varasemais saksa vanasõnakogumikes, võib-olla küll seetõttu, et
1) nende autorid olid Lõuna-Saksamaalt, kus vellerismid kindlasti polnudki tuntud;
2) vellerismid oma obstsõnse huumori ja moraalitusega ei sobinud kokku selle tõsimeelse didaktikaga, mida neis kogumikes harrastati.

Seiler teab ka väita, et **Martin Luther** on uskunud, et kurat vihkas vanasõnu ja võrgutas inimesi, pöörates vanasõnu kurja vellerismivormi. Vellerismide amoraalsus on neid tõrjunud saksa vanasõnakogumikest veel palju hiljemgi (16.–17. sajandil).

Nagu paljud muudki vanasõnaliigid, on ka vellerismid Taylori meelest hämarad ja rasked jälgida. Pole ülevaadet nende levikustki väljaspool klassikalisi, keskaegseid ja saksa allikaid. Kuid kindel on see, et neid on tuntud Põhja-Saksas, Lõuna-Saksas mitte. Kindlasti olid ja on nad väga populaarsed ka Skandinaavias. Kuidas on nende tuntusega mujal, pole teada.

Üks väheseid keskajast teadaolevaid vellerisme on *Palju isandaid, ütles konn äkkele, kui iga pii teda ümber pööras* (sellega on ilmses geneesiseoses ka võrdlus *nagu konn äkke all*); teine näide on *Meie, õunad, ujume, ütles hobukastan ja ujus koos õuntega allavoolu*.

Rahvusvahelisi vellerisme on kindlasti palju vähem kui rahvusvahelisi vanasõnu: Rootsisis, Hollandis, Friisis (juba 1691), Inglismaal tuntakse nt. vellerismi *Küll tehakse raha eest palju asju, nagu ütles vanaeit, kui neegrit nägi*. Taylor toob lisanäiteid inglise vellerismidest, sh. neist, mis kindlasti olid ka suulises pruugis:

Igal oma maitse, ütles farmer ja suudles lehma

Näpus, aga mitte toretsev, ütles ahv, kui oma saba siniseks värvis

Prantsuse vellerisme pole iial kogutud, vast pole nad seal üldse huvigi pakkunud (tuuakse mõned näited Rabelais'lt ja Balzacilt). Praktiliselt tundmatu on vellerismivorm ka Hispaanias ja Itaalias. Skandinaavia seevastu lausa mõnuleb vellerismides ja neid leidub rohkesti ka skandinaavia vanasõnakogumikes:

Selliseid asju juhtub merel tihti, ütles hüljes, kui talle silma lasti (noteeringuid juba 12. saj. lõpult)

Abilised oleksid head, kui nad ainult nii palju ei sööks, ütles vanaeit (juba 15. saj. kogumikus)

Varsti tuleb lumi, poisid, ütlesid soomlased ja panid suusad müüki

Ka keltidel on palju vellerisme.

Vellerism kujutab stseeni nii elavalt, et see kerkib meile selgesti silma ette, kuigi me ehk ei tabagi alati kõiki taustu.

Gustav Cederschiöld on seletanud lahti mitmete rootsi vellerismide tekketaustad ja see viitab sellele, et rootslaste retooriline fantaasia üldse kaldub vellerismivormi suunas.

Ei saa öelda, et eriti palju vellerisme oleks tekkinud valmide kondensaadina, kuid mõned siiski on: *Ma karistan oma naist heade sõnadega ~jumalasõnaga, ütles talupoeg ja viskas talle piibli vastu pead*

See on kõva tubakas, ütles kurat, kui kütt talle püssiga suhu laskis

Jäid päeva võrra hiljaks, ütles lesk sulasele, kes end talle peielauas meheks pakkus: ta oli lubanud end juba kirstutegijale

Vellerismi eluiga näib olevat harilikult väga lühike. Juhus annab alust teravmeelseks repliigiks, kuid kui taustseigad on ununenud (või persoonid pole enam aktuaalsed), siis vellerism kaob käibelt. Ka on enamik vellerisme vist väga kitsa levikualaga.

Vellerismile on olemuslik see, et mingi mõistlik väide esitatakse täiesti jaburas kontekstis ning tekib terav inkongruents.

Vellerismid on ilmselt suuresti meeste looming ja tihti sihitud naiste, eriti vanaeitede pihta.

Joh. Kalén on eristanud kaht tüüpi (rootsi) vellerisme:

1) need, kus saatelause sisaldab peale ütleja veel muidki stsenaarseid elemente;

2) need, mille saatelause on ainult ütleja (esindavad vist varasemat arengustaadiumi).

(Peatutakse veel lähemalt vellerismide süntaktilistel nüanssidel.)

Erirühma moodustavad need vellerismid, kus kasutatakse mingeid olemasolevaid vanasõnu:

Sarnane tahab sarnase juurde, ütles kurat kaevurile

Eksimine on inimlik, ütles perenaine ja raputas jahvatatud pipart kohvisse

Palju kisa, vähe villa, ütles kurat, kui siga pügas

Vanasõnalised võrdlused (proverbial comparisons)

Taylor kurdab, et nendegi kohta on raske koguda piisavalt allikmaterjali, selleks et nende ajalugu, stiili jm. uurida.

Harilikult liitub võrdlus mingi tuntud ja ilmse omaduse külge, mis iseendast pole kuigi huvitav: *vait kui hiir; vaba kui õhk; kuiv kui kont; raske kui kalju; paks kui siga; raske kui tina; selge kui kristall*.

Kuid mõned on taas “whimsical”: *sama vähe šansse kui lumepallil põrgus*.

Mõned võrdlused pakuvad tõlgendusprobleeme: *surnud kui uksenael; jahe kui kurk (cucumber)*

Mõned võrdlused on pikaalised ja käibivad poeetiliste stampidena:

punane kui veri; valge kui lumi; roheline kui rohi (tähendab uuemas pruugis ka ‘kogenematu’)

Mõnede, nt. värvivõrdluste varieerumist oleks huvitav jälgida: *valge kui lumi ~kriit ~luik ~hõbe jne.*